THE BOOK WAS DRENCHED

ఓం తత్సద్బ్రహ్మణే నమః.

శ్రీకృష్ణపణ్డితవిరచితం

తైత్తిరీయసన్ధ్యాభాష్యమ్.

చెన్నపుర్యామ్:

“వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్”

ఇత్యేతైః

ముద్రాప్య ప్రకటితమ్.

1938.

Printed
at the Sri Rama Press,
Madras.—1938.

ఓమ్

నమో గాయత్ర్యై.

తైత్తిరీయసన్ధ్యాభాష్యమ్.

ప్రథమగుచ్ఛః.

ఉపోద్ఘాతః.

శ్లో. యస్మిన్దర్పణబింబజృంభితపురప్రపంచతుల్యం జగ
ద్భాతం యత్ప్రసాదతో యత ఇదం యాపాద్యదేతిస్థితే,
యస్యాజ్ఞావిజృంభితాం ఫలదాం వాచంయమాభేదాశ్రిత
స్తంభూమానముపాస్మహేంహ్యాశ్రిసదావామార్థజానింపరమ్

శ్లో. పుణ్యశ్లోకగణస్వరూపాయ ప్రతులానామూపస్థితే నమః,
ప్రాజ్ఞాన్ప్రాజ్ఞా గురూత్తమాంశ్చ సతతం స్వచింతయా.
సుమనుం శ్రీమద్యోగీంద్రపాదపంకజమాశ్రయే,
యస్సన్నిధిమాత్రేణ ప్రాపిత్యం జాయతే నృణామ్

శ్రీమత్కృష్ణటీకీతునీతులతానాం
వాణీ సువాణీ రసనాగ్రలేఖచలా,
ప్రవర్తతే తాం ప్రణమామి నిత్యం
శ్రీకృష్ణవిద్వన్మణిదేవకేన్ద్రాం.
అరుంధతీవ ప్రతభాగ్యశాలినీ
లక్ష్మీరిభాన్తే జననీ జగన్నుతా,

శ్రీరామభట్టస్తు పితాఽమితాగమ
స్తావద్య వందే సకలార్థసిద్ధయే.
శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞవంశ్యః శ్రీకృష్ణపండితః,
ప్రకాశయామ్యహం స్పష్టం సంధ్యావందనపద్ధతిమ్.

భాష్యాణి వేదస్య విలోక్య నిర్మితా
విద్వత్ప్రియా నిర్ణయకల్పవల్ల్యసౌ,
గంభీరసంశోభిపదానుగుంభితా
లబ్ధాగమశ్రేణిశుశుత్సయా మయా.

సన్ధ్యావన్దనస్య నిత్యత్వప్రతిపాదనమ్.

ఇహ ఖలు సకలసత్కర్మపరిగణనాయామాదితః పరిగణనార్హస్య సంధ్యావందనకలాపస్య స్వరూపవిశేషజిజ్ఞాసాయ థాకథంచిద్విగుణాఽపి శ్లో. 'శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితా' దితి భగవదుపదేశాత్స్వధర్మత్వేన శ్రేయసీతి హృది నిధాయ నిరంతరశుశ్రూషాపరితోషితసదాచార్యముఖకమలోదీరితసిద్ధాంతసారసాగరాన్నిర్గళితమతిరహస్యామృతమాకలయ్య యథాయోగం ప్రకాశ్యతే. తత్ర తావత్సన్ధ్యావందనం నిత్యం; 'అహరహస్సన్ధ్యాముపాసీ' తేతి శ్రుతావహరహరితి వీప్సావచనాత్. 'అహరహః ప్రవృజ్యతేఽర్ధమాసేఽర్ధమాసే ప్రవృజ్యతే వసంతే వసంతే జ్యోతిషాయజే' తేత్యాదౌ తథా దర్శనాత్ .నన్విదమయుక్తం తత్ర నిత్యత్వం; యథాకాలమకరణేప్రాయశ్చిత్తాశ్రవణాత్,ఆతృతీయాత్పురుషాత్సోమపానాభావేదౌర్బ్రాహ్మణ్యశ్రవణాచ్చ, 'అనాహితాగ్నితా స్తేయ' మిత్యుపపాతకేష్వనాహితాగ్నితాయాః పాఠాచ్చ.

నైవం ప్రకృతే తాదృశవచనాని సంతి యేన సంధ్యావందనం నిత్యం భవేదితి చేదుచ్యతే—ప్రకృతే తథావిధాని వచనాని న సంతీతి వదతా వక్తవ్యం, కిం సన్ధ్యావందనకర్మప్రధానభూత గాయత్ర్యుపదేశస్య యథాకాలమకరణే ప్రాయశ్చిత్తాభావశ్చోచ్యతే? ఆహోస్విద్యథాకాలం సన్ధ్యాకర్మానుష్ఠానస్యాకరణే ప్రాయశ్చిత్తాభావః? నాద్యః; సావిత్ర్యా అపి యథాకాలమనుపదేశే గురుతరప్రత్యవాయశ్రవణాత్. యథాహ భగవానాపస్తంబమునిః—సూ.'అతిక్రాంతే సావిత్ర్యాః కాల ఋతుం త్రైవిద్యకం బ్రహ్మచర్యం చరేదథోపనయనం తతస్సంవత్సరముదకోపస్పర్శన' మితి. ఉక్తం చాశ్వలాయనమునిచరణైః—సూ. 'అతఊర్ధ్వం పతితసావిత్రీకా భవంతి, నైనానుపనయేన్నాధ్యాపయేన్నై భర్వావాహయేన్న యాజయేయు' రితి; న ద్వితీయః; సంధ్యాయా అకరణే బహుప్రత్యవాయశ్రవణాత్. తథాహి గోభిలః—శ్లో. 'సంధ్యా యేన నవిజ్ఞాతా సన్ధ్యా యేనానుపాసితా, జీవమానో భవేచ్ఛూద్రో మృతశ్శ్వావోఽభిజాయతే' ఇతి. విష్ణుపురాణేఽపి—శ్లో. 'ఉపతిష్ఠంతి యే సన్ధ్యాం యే న పూర్వాం న పశ్చిమాం, వ్రజంతి తే దురాత్మానస్తామిస్రం నరకం నృప'. కూర్మపురాణేఽపి—శ్లో. 'యోఽన్యత్ర కురుతే యత్నం ధర్మకార్యే ద్విజోత్తమః, విహాయ సన్ధ్యాప్రణతిం స యాతి నరకాయుతం'. దక్షః—శ్లో. 'సంధ్యాహీనోఽశుచిర్నిత్యమనర్హస్సర్వకర్మసు, యదన్యత్కురుతే కర్మ న తస్య ఫలభాగ్భవేత్'. స్మృత్యంతరేఽపి—శ్లో. 'యస్సన్ధ్యాం కాలతః ప్రాప్తామాలస్యాదతివర్తతే, సూర్యహత్యామవాప్నోతి ఉలూకత్వ మియాత్తథా.' కించ.—శ్లో. 'సా

యం ప్రాత స్తథా సన్ధ్యాం యే విప్రా న హ్యుపాసతే, తానేవ ధార్మికో రాజా శూద్రకర్మసు యోజయేత్'. శౌనకః—శ్లో. 'సన్ధ్యాతిక్రమణం యస్య స ప్తరాత్రమవిచ్యుతం, ఉన్మత్తదోష యుక్తో వా పునస్సంస్కారమర్హతి'. అవిచ్యుతమవిచ్ఛిన్న మిత్యర్థః. తస్మాత్సన్ధ్యావందనాతిక్రమణే ప్రత్యవాయ బాహు ళ్యశ్రవణాన్నిత్యమితి సిద్ధమ్.

అర్థజ్ఞానస్యావశ్యకతా.

తచ్చానుష్ఠానమర్థావబోధ పూర్వకమాచరణీయం తథా సతి మహత్ఫలం భవతి నేతరథా. అతఏవ ఛాందోగ్యే శ్రూయతే—శ్రు. 'యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపని షదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతి' ఇతి. విద్యా సమ్యగర్థజ్ఞానం, శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః, అర్థజ్ఞానేన సమగ్ర ఫలం భవతీత్యాశ యేన వీర్యవత్తరమిత్యుక్తం; తదేవేతి విశేష్యసంగత్యైవకార సామర్థ్యాదవిద్వత్కృతమనుష్ఠానమతథాభూతమితి చగమ్యతే. తథా నిరుక్తేఽపి— 'స్థాణురయం భారహారః కిలాభూద ధీత్య వేదం న విజానాతి యోఽర్థం, యోఽర్థవిత్సకలం భద్ర మశ్నుతే నాకమేతి జ్ఞానవిధూతపాప్మే'తి. స్మృత్యంతరేఽపి— శ్లో. 'యదధీతమవిజ్ఞాతం నిగదేనైవ శబ్ద్యతే, అనగ్నావివ శుష్కైధో నతజ్జ్వలతికర్హిచిత్.' లఘువ్యాసోఽపి—శ్లో. 'వేద స్యాధ్యయనం సర్వం ధర్మశాస్త్రస్యచాపి యత్, అజ్ఞాతార్థం తు తత్సర్వం తుషాణాం ఖండనం యథా.' ఖండనమవహన నం,తుషావహననవ ద్వృథా ప్రయాస ఇత్యర్థః. శ్లో.'యథాపశు ర్భారహారీ న తస్య భజతే ఫలం, ద్విజ స్తదర్థానభిజ్ఞో న వేదఫల మశ్నుతే' వైదికకర్మ ఫలభాఙ్న భవతీత్యర్థః. అతఏవ వ్యాసః—

శ్లో. 'జ్ఞాత్వా జ్ఞాత్వా చ కర్మాణి జనో యో యోఽనుతిష్ఠతి, విదుషః కర్మసిద్ధిస్స్యాత్తథా నావిదుషో భవేత్.' అతఏవ తేషాం పూజాదికమపి న కార్యమితి సఏవాఽహ— శ్లో. 'పాఠమాత్రరతాన్వేదే ద్విజాతీనర్థవర్జితాన్, పశూనివ స తాన్ప్రాజ్ఞో వాఙ్మాత్రేణాపి నార్చయేత్'. అతోఽర్థజ్ఞానమావశ్యకమితి భావః. లఘువ్యాసః— శ్లో. 'శ్రుతహీనమధీతం యన్నేహ నాముత్ర తద్భవేత్, శ్రుతం చ కేవలమపి సముత్థానాయ కల్పతే'. శ్రుతమర్థజ్ఞానం. ఉభయోస్సముచ్చయేన భవితవ్యమితి సఏవాఽహ—శ్లో. 'జ్ఞానం కర్మ చ సంయుక్తం ముక్త్యర్థం కథితం యథా, అధీతం శ్రుతసంయుక్తం తత్ర శ్రేష్ఠం న కేవలం.' అర్థజ్ఞానసంపన్నస్య ఫలమాహ మనుః—శ్లో. 'వేదశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞో యత్ర కుత్రాఽఽశ్రమే వసేత్, ఇహైవ లోకే తిష్ఠన్ స బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే.' హారీతోఽపి—శ్లో. 'మంత్రార్థజ్ఞో జపన్ హుత్వాయం స్తథైవాధ్యాపయన్ద్విజః, అధీత్య యత్కించిదపి వేదార్థాధిగమేరతః, బ్రహ్మలోకమవాప్నోతి ధర్మానుష్ఠానతో ద్విజః' యత్కించిదితి. మంత్రభాగమాత్రమపీత్యర్థః. వేదార్థాపరిజ్ఞానే దోషమాహ.—శ్లో. 'న వేదపాఠమాత్రేణ సంతుష్టస్స్యాద్ద్విజోత్తమః, పాఠమాత్రావసాయీ తు పంకే గౌరివ సీదతి. యోఽధీత్య విధివద్విప్రో న వేదార్థం విచారయేత్, ససాన్వయశ్శూద్రసమః పాత్రతాం న ప్రపద్యతే' తస్మాదకరణే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్, కరణే చాభ్యుదయసంభవాదర్థజ్ఞానమావశ్యకమితి సిద్ధం; కించ మన్త్రార్థపరిజ్ఞానపూర్వకోపదేశసిద్ధ్యర్థముపనేతుర్విద్వత్తామాహ భగవానాపస్తంబ మునీంద్రస్సామయాచారికేషు—సూ. 'తమసో వా ఏష

తమః ప్రవిశతి యమవిద్వా నుపనయతే యశ్చావిద్వానితి హి బ్రాహ్మణ' మితి. అథ వృత్తికారః— 'విద్వానేవోపనేతాఽభిగమ్యత' ఇతి. విధాతుమవిదుషో నిందామాహ— 'తమసో' వేతి. యథా కశ్చిత్తమసస్సకాశాత్తమ ఏవ ప్రవిష్టః కించిన్న జానాతి, ఏవమేష యమవిద్వానుపనయతే, యశ్చావిద్వానిత్యపేక్షతే, యశ్చ స్వయమవిద్వానుపనయతే, సోఽపి తమసఏవ తమః ప్రవిశతీతి తస్మాదర్థజ్ఞానం నిత్యమిత్యాచార్యాభిప్రాయః. అపిచ మన్త్రార్థపరిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థమేవ 'అర్థీ సమర్థో విద్వా' నితి యాగాధికారవిశేషణకోటౌ విద్వత్పదం నివేశితం. అన్యథా తస్య వైకల్యాపాతాత్; నను—శ్రు. 'పత్న్యవేక్షితమాజ్యం భవతి, విష్ణుక్రమాన్క్రమతే' ఇత్యాదిషు అన్ధాయాః పంగ్వాదేశ్చ తదసంభవేఽపి యథా నిత్యకర్మణి న క్షతిః తద్వదవిదుషోఽపి యాగాధికారేఽపి న క్షతిరితి చేన్నైవం; పంగ్వాదేరంగవైకల్యాదినా విష్ణుక్రమణమాత్రానుష్ఠానాసమర్థత్వేఽపితదితరయాజమానకలాపస్య మంత్రార్థజ్ఞానపూర్వకమనుష్ఠాతుం శక్యత్వాన్న కశ్చిద్దోష ఇతి తత్ర యుక్తముత్పశ్యామః. ప్రకృతేతు తస్య గాఢాజ్ఞానప్రవిష్టస్య మూకతుల్యతయా కుత్రాపి సంకల్పాదియాజమానకర్మణి యథార్థానుష్ఠానాసమర్థత్వేన తత్కృతకర్మణస్తుషావహననన్యాయేన వైఫల్యాత్. పంగ్వాదేస్సామర్థ్యాభావేఽపి యాగాధికారోఽస్తీతి తన్న్యాయేన మూఢస్యాపితదధికారాయోగాచ్చ. నహి 'యజ్ఞోపవీతీ నిత్యోదకస్సన్ధ్యాముపాసీ' తేతి విధీయమానం సన్ధ్యావన్దనమశక్తస్య అస్నాతస్యాప్యస్తీతి తన్న్యాయేన అయజ్ఞోపవీతినోఽపి తదనుష్ఠానం దృశ్యతే. నచ 'విశిఖోఽనుపవీతీ చ యత్కరోతి న త

త్కృత' మితి వచనాదయజ్ఞోపవీతినస్తదనుష్ఠానమనుచితమితి వాచ్యం, తథా సత్యర్థజ్ఞానావశ్యకతా ప్రతిపాదకపూర్వోక్తబహువచనపీడాభియా మూఢస్యాపి నాధికారోఽస్తీతి న కిమర్థం బ్రూయాః? తస్మాన్మూఢస్యాపి గరీయసా ప్రయత్నేన విదితపదార్థసంగతికస్యైవ తదధికారః. అన్యథా దేవతోద్దేశత్యాగాదిమాత్రజ్ఞానస్యాప్యభావేన తత్కృతం కర్మ విఫలం స్యాత్. అవిధినా కృతమకృతమితి సిద్ధాంతాత్. అత ఏవ 'య ఏవం వేద, య ఏవం విద్వాన్యజతే, యస్యైవం విదుషోఽగ్నిహోత్రం జుహ్వతి, య ఉచ్చైన ఏవం వేద, య ఏవం విద్వాగ్ శ్చాతుర్మాస్యైర్యజతే' ఇతి ప్రతికర్మ విద్వత్సంకీర్తనం దృశ్యతే. తదన్యథోన్మత్తప్రలాపవదనర్థకం స్యాత్. కించ 'స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య' ఇత్యధ్యయనవిధేరాఫలవదర్థావబోధాద్వ్యాపారమజ్జేనుర్వాణైర్భట్టపాదైరపి మన్త్రార్థపరిజ్ఞానమావశ్యకమితి బహుధా ప్రతిపాదితం. నను ఫలవదర్థావబోధస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం లాభాన్న తదర్థమధ్యయనం విధేయమితి చేన్న; అధ్యయనేనైవ అర్థమవగమ్య యాగాదికమనుష్ఠితం చేత్క్రతుఫలభావనాసిద్ధిరితి నియమార్థం తద్విధానాత్. నను అధ్యయనవిధేరనారభ్యాధీతతయా క్రతుసంస్పర్శనాభావాన్న క్రత్వర్థత్వమితి చేన్న; స్వాధ్యాయస్యార్థప్రతిపాదనసామర్థ్యరూపలిఙ్గేన యాగానుప్రవేశే తద్ద్వారా అధ్యయనస్య యాగసంస్పర్శసంభవాత్. యథా 'యస్య పర్ణమయీ జుహూర్భవ' తీత్యనారభ్యాధీతపర్ణతాయా అవ్యభిచరితయాగసంబంధిజుహూద్వారా యాగాన్వయాత్పర్ణశబ్దార్థపలాశరూపప్రకృతిద్రవ్యనియమవిధిపరత్వం త

ద్వచనస్య దృష్టం తద్వదితి సంక్షేపః. యద్యపి వివరణకార
మతే అధ్యయనవిధేరక్షరావాప్తిరేవ ఫలం న తు ఫలవదర్థా
వబోధః. తథాపి సకలతాంత్రికసమ్మతేరనపేక్షితత్వాత్. వ
స్తుతస్తు తత్రాపి విధేరర్థావబోధపర్యంతవ్యాపారాభావేఽపి
అక్షరావాప్తిద్వారా పర్యవసానాంగీకారాన్న కాపి క్షతిః. త
స్మాదర్థజ్ఞానమావశ్యకమితి సిద్ధం తస్య నిగమనిరుక్తవ్యాకర
ణాదిసాధ్యత్వేన తత్రాత్యన్తాలసానాం ఫలవదర్థజ్ఞానలాభాయ
స్వబుద్ధిపరీక్షార్థం చ తత్ప్రయోగభూతనవీనగ్రంథార
మ్భః ఇతి దురభిమానదుష్టజనసముత్థాపి సైతద్వైయర్థ్యశం
కా నావతరతి.

సంధ్యాకర్తృనియమాః.

నను సంధ్యావందనం కథంభూతేన కర్తవ్యం? ఉచ్య
తే—సూ. ‘యజ్ఞోపవీతీ నిత్యోదకస్సంధ్యాముపాసీ’ తేత్యా
శ్వలాయనికే తథా దర్శనాత్. యజ్ఞోపవీతినా కృతస్నానేన
మార్జనాదికం కుర్వతా ప్రదక్షిణం సన్ధ్యావన్దనం కర్తవ్యం.
తదుక్తమాపస్తంబమునిభిశ్శ్రౌతపరిభాషాయాం—సూ. ‘య
జ్ఞోపవీతీప్రదక్షిణం దైవాని కర్మాణి కరో’ తీతి; స్మార్తపరిభా
షాయామపి—సూ. ‘యజ్ఞోపవీతినా ప్రదక్షిణ’మితి ‘నిత్యో
దకస్స్నృత్యుక్తోదకః, తేన మార్జనాదికమపి సిద్ధమితి నారా
యణవృత్తికారః. తత్పదేనైవ స్నానస్యాపి గ్రహణం; శక్త
విషయే స్నాతస్యైవ తదధికారాత్—సూ. ‘నముహూర్తమ
ప్యప్రయతస్స్యా’దితి సామయాచారికేషు తథా దర్శనాత్.

సంధ్యాకాలే స్నానాద్యావశ్యకతా.

నను సన్ధ్యాకాలే న స్నానమావశ్యకం; తత్స్వాభావి
త్వనియమాభావాత్. అతఏవ ‘సన్ధ్యాస్నాన’మితి పరాశరస్మృతౌ

విపరీతపాఠో దృశ్యతే, ఇతి చేన్న; 'అగ్నిహోత్రం జుహోతి, యవాగూం పచ' తీతి వత్పాఠస్యార్థాసేఽప్యర్థక్రమస్వీకారాత్. అతఏవ—సూ. 'అస్నాతో నాచరేత్కర్మ జపహోమాది కించన, స్నాత్వాఽధికారీ భవతి దైవే పిత్ర్యేచ కర్మణి. అత్యన్తమలినః కాయో నవచ్ఛిద్రసమన్వితః, స్రవత్యేవ దివానక్తం ప్రాతస్స్నానం విశోధన' మితి స్మృతిషు సంధ్యావన్దనాత్పూర్వం స్నానం కార్యమితి బహుధా ప్రతిపాద్యతే. తస్మాత్పూర్వం స్నానం కర్తవ్యం, తత స్సంధ్యావందనం కర్తవ్యమితి సర్వం సుస్థం నను యజ్ఞోపవీతినా కర్తవ్యమిత్యుక్తం తదనుపపన్నం; ఉపనయనకాలే తస్య గృహ్యకారైరనుక్తత్వాత్. ఇతి చేన్నన్యాయ్యం, తథాఽపి యజ్ఞోపవీతధారణ మావశ్యకం; 'అథ కథమయజ్ఞోపవీతీ బ్రాహ్మణః' ఇతి శ్రుతౌ యజ్ఞోపవీతాభావే బ్రాహ్మణ్యాభావస్యోక్తత్వాత్. గృహ్యకారైరపి తత్ర తత్ర కర్మణి యజ్ఞోపవీతధారణముక్తం—సూ. 'యజ్ఞోపవీతశౌచే చ నిత్యే' ఇతి పరిభాషాయామపి నిత్యత్వముక్తం. 'యజ్ఞోపవీత్యాచమేత్' ఆశ్వలాయనికేఽప్యుక్తం. ఆపస్తంబసూత్రేఽపి—'ఉపాసనే గురూణాం వృద్ధానామతిథీనాంచ హోమే జప్యకర్మణి భోజనఆచమనే స్వాధ్యాయేచ యజ్ఞోపవీతీ స్యా'దితి తైత్తిరీయకేఽపి—శ్రు. 'సహవై దేవానాంచాసురాణా' మిత్యత్ర శ్రు— 'యత్కించ బ్రాహ్మణో యజ్ఞోపవీత్యధీతే యజతఏవ తత్తస్మాద్యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీత యాజయేద్యజేత' వేతి సమ్యగుక్తం; తస్మాచ్ఛ్రుతిస్మృతిగృహ్యసిద్ధత్వాద్యజ్ఞోపవీతధారణ మావశ్యక మితి సిద్ధం. ఉపనయనప్రకరణేఽపి తద్వ్యాఖ్యానావసరే సుదర్శనా

చార్యై 'రుపాసనేగురూణా' మితి సూత్రేణ విహితం యజ్ఞో
పవీతం ప్రాప్తమితివ్యాఖ్యాతం. తత్ర భృగుః—'సదోపవీతినా
భావ్యం సదాబద్ధశిఖేనచ, విశిఖోఽనుపవీతీ చ యత్కరోతి
న తత్కృత' మితి. తస్మాద్యజ్ఞోపవీతినా కర్తవ్యమితి సిద్ధమ్.

—సంధ్యావందనఫలవిచారః.—

అథ సన్ధ్యావన్దనస్య ఫలవిచారః క్రియతే:—నను 'అహ
రహస్సన్ధ్యా ముపాసీ' తేతి సన్ధ్యాయాః కర్తవ్యతాబోధకం
మూలవాక్యముపన్యస్తం తదనుపపన్నం; తద్విధేః ప్రమాణ
స్యైవ దుర్జ్ఞేయత్వాత్. తథాహి—న తావన్నిత్యత్వం; కామ
నాప్రవణానాం నరాణాం నిష్ఫలే నిత్యకర్మణి బహ్వాయాస
సాధ్యే ప్రవృత్త్యనాపత్తేః నాపి నైమిత్తికత్వం; గృహదాహా
ధారే భగ్నే ఇంద్రబాహుస్సబధ్యః, పాయసం బ్రాహ్మణో
భోజయితవ్య ఇవ నిమిత్తాశ్రవణాత్. నచాహరహరితి కాల
స్యైవ నిమిత్తత్వం ఆగ్రయణస్య శరత్కాలవదితి వాచ్యం;
'తథాసతి వసంతే వసంతే జ్యోతిషా యజే' తేత్యత్రాపి
వసంతస్యాపి నిమిత్తత్వే జ్యోతిష్టోమస్యాపి నైమిత్తికత్వం
స్యాత్. నాపి ప్రాయశ్చిత్తరూపం;సూ. 'గురుతల్పగామీ సవృ
షణగ్ం శిశ్నం పరివాస్యాంజలావాదాయ దక్షిణాం దిశ
మనావృత్తి వ్రజే' దిత్యాదౌ పాపసంయోగే తత్ప్రాయశ్చిత్త
విధానాత్. నాపి కామ్యం; విధ్యుద్దేశే ఫలసంబన్ధాశ్రవణాత్.
న తథా అశ్రుతఫలే సన్ధ్యావన్దనే స్వర్గఏవ ఫలతయా కల్పనా
ర్హః. యథా 'విశ్వజితా యజే' తేత్యత్ర విశ్వజిద్యాగస్య
అధికారే కల్ప్యే సస్వర్గస్యైత్సర్వాపశిష్టత్వా దితి సర్వకా
మనావిషయతయా స్వత స్సుందరస్స్వర్గః ఫలతయా కల్ప్యతే.

తర్హి ఫలకామనాయాం సత్యామేవ తదనుష్ఠానం, తదభావేతు తదనుష్ఠానం న స్యాత్. పశుకామనాతదభావ ప్రయుక్తచిత్రానుష్ఠానానుష్ఠానవత్. నచ తథా దృశ్యతే. నను తు కృతాభిషేకాస్సర్వ్వజనపదేషు ఏకాన్తసమాహితాస్తథావిధఫలానపేక్షిణో దమ్భలోభశూన్యా మహాజనా నిరన్తరం యథాకాలం తదనుష్ఠానమాచరన్తి. తస్మాత్తస్య కామ్యత్వమఙ్గీకృత్య కాదాచిత్కానుష్ఠానమఙ్గీకర్తుమనుచితమితి. న చ ప్రకృతే స్వర్గః ఫలత్వేనకల్పనీయః, తస్మాత్కిమనేనవిధీయతే? ఇతిచేదత్ర బ్రూమః — 'సన్ధ్యావందనం నిత్యం; న తు చిత్రాదివత్కామ్య' మితి ప్రభాకరేణ సన్ధ్యావందనస్య తేన విధివాక్యేన నిత్యత్వవిధానాత్. అన్యథా పూర్వోక్తానామకరణే ప్రత్యవాయప్రదర్శకానాం బహూనామాప్తవచనానాం పీడా స్యాత్. నచ 'నిత్యం నిష్ఫల' మితి న్యాయేన సన్ధ్యావందనస్య నిత్యత్వే నిష్ఫలత్వం వాచ్యం; తథా చ ఫలశూన్యే తస్మిన్న కస్యాపి ప్రవృత్తిరితి ప్రాగేవోద్ఘోషితమితి శఙ్కనీయం; ప్రభాకరైస్తథాఽభ్యుపగమేఽపి అస్మాభిర్నిత్యకర్మణి ప్రత్యవాయనివృత్తిఫలస్య స్వీకారాత్. న చాత్ర మానాభావః; 'ధర్మేణ పాపమపనుద' ఇతి శ్రుతేః;—శ్లో. 'యోగినః కర్మ కుర్వంతి సంగం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే' ఇతి స్మృతేశ్చ; సంగం, ఫలాభిసంధిమిత్యర్థః ఆత్మశుద్ధయే, మలాపకర్షణేన చిత్తశుద్ధయ ఇత్యర్థః. శ్లో. 'నిత్యనైమిత్తికైరేవ కుర్వాణో దురితక్షయ' మితి, 'సంధ్యాముపాసతే యేతు సతతం సంశితవ్రతాః, విధూతపాపా' ఇతిచ స్మృతిత్యంతరే స్పష్టమేవ ప్రత్యవాయనివృత్తిఫలశ్రవణాచ్చ; తస్మా

ప్రత్యవాయనివృత్తిలక్షణం ఫలం సమ్యగస్తీతి న కించిదను పపన్నం. న న్వేవం చే న్నిత్యకామ్యయోర్వివేకో న స్యాత్, ఉభయత్రాపి ఫలవత్త్వాంగీకారాత్. ఉచ్యతే—ఫలాభిసంధి పూర్వకానుష్ఠానవిషయత్వావిషయత్వాభ్యా ముభయో ర్భేద సంభవాత్; తథాహి—స్వర్గకామాదివాక్యసామర్థ్యా త్స్వ ర్గాదికామనయా యాగాద్యనుష్ఠానప్రవృత్తౌ యాగాదేః కామ్య త్వం. ప్రకృతే తు తథా కామనయాఽనుష్ఠానానిర్ణయాత్, విధ్యుద్దేశే ఫలసంకీర్తనస్యాభావాచ్చ, సంధ్యావందనాది నిత్య మితి రమణీయం; 'మమోపాత్తదురితక్షయార్థం శ్రీపరమేశ్వర ప్రీత్యర్థం సంధ్యాముపాసిష్యే' ఇత్యనుష్ఠానప్రారంభకాలే ఫల సంకీర్తనపురస్సరం సంకల్పోఽస్తి, తథాపి న తావన్మాత్రేణ సం ధ్యావందనస్య కామ్యత్వసిద్ధిః; తద్వాక్యస్య సంధ్యావందనాదౌ పరమేశ్వరార్పణాభావాయ మహాజనైః పరిగృహీతత్వాత్, యాగాదికామ్యకర్మఫలస్వర్గాదివిలక్షణతయా దురితనిరాకరణ లక్షణనిత్యకర్మఫలస్వరూపప్రదర్శనపరత్వాచ్చ వయం త్వత్ర బ్రూమః—యత్కర్మకలాపానుష్ఠానాకరణే యత్ర ప్రత్యవాయ శ్శ్రూయతే తత్కర్మ నిత్యం; యదకరణే ప్రత్యవాయో న దృశ్యతే న తన్నిత్యం; తదాహు ష్టీకాకారాః పంచపాదీయ కాచార్యాః అధ్యయనవిధినిరూపణప్రసఙ్గే-'ఉపనయనాఖ్యసంస్కారో నిత్యః అకరణే ప్రత్యవాయశ్రవణా' దితి. ఏవంచాకరణే ప్రత్యవా యశ్రవణాశ్రవణాభ్యాం నిత్యకామ్యవివేకస్సులభః. నన్విదం విరుద్ధం; ప్రాయశ్చిత్తస్యాప్యకరణే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్ తథా హి—'అతీతే చిరకాలే తు ద్విగుణం వ్రతమర్హ 'తీతి వచ నేన తద్విధానాత్కథం తేన నిత్యత్వవివేకస్స్యాత్' ఇతి చేన్న;

ప్రాయశ్చిత్తాకరణే దోషనిరసనాయ నహి ద్విగుణం వ్రతం విధీయతే. పరంతు ప్రాయశ్చిత్తైర్నిరాకరణీయస్య ప్రాగుక్తదురితస్యైవచిరకాలే త్వతీతే ద్విగుణవ్రతాపేక్షయైవనిరాస ఉచ్యతే. అన్యథా ప్రాయశ్చిత్తానవస్థా ప్రసంగాత్. అత్రాయమభిసంధిః—విహితకర్మాననుష్ఠానం న ప్రత్యవాయజనకం; అభావస్యాకారణత్వాత్. పరం తు తద్విరుద్ధకర్మకరణమేవ తథా. తత్తు కుత్రచిత్కాయికం కుత్రచిద్వాచికం కుత్రచిన్మానసికమితి వివేకః. తదుక్తం భట్టపాదైః—సూ. 'స్వకాలేయదకుర్వంస్తు కరోత్యన్యదచేతనః, ప్రత్యవాయోఽస్య తేనైవ నాభావేన స జన్యతే' ఇతి; అచేతనో, మూఢధీరిత్యర్థః. అస్య కర్తురిత్యర్థః. స ప్రత్యవాయః, స్వకాలే విహితకర్మానుష్ఠానకాలే, యద్విహిత మకుర్వన్,అన్యదవిహితం విరుద్ధాచరణం, కరోతి అస్య ప్రత్యవాయస్తేన జన్యతే నాభావేనేతి కారికార్థః. నను కామ్యకర్మణాం కాలేఽప్యకరణే ప్రత్యవాయ శ్శ్రూయతే. యథా—సిద్ధాన్తే కామ్యత్వేనాభిమతే శ్రవణే అరున్ధత్యాదర్శనే ... ప్రాయశ్చిత్తకరణే ప్రత్యవాయశ్శ్రూయతే, తదానోభయోర్భేద ఇతిచేత్, తద్వాచ్యం ఆరంభాదూర్ధ్వమేవ నిత్యతాసంపాదకత్వం నతు సంధ్యా. తదన్యథాకాలమనుష్ఠానే దోషసంకీర్తనపరత్వం తత్రేతి రహస్యం. నన్వేవం చేన్నిత్య నైమిత్తికయోర్భేదో న స్యాత్తత్రాపి ప్రత్యవాయశ్రవణాత్ ఇతి చేన్న; నిమిత్తసంయోగాసంయోగాభ్యాం భేదసంభవాత్. తస్మా 'దహరహస్సంధ్యాముపాసీ'తేతి మూలవాక్యం సంధ్యానిత్యతావబోధకం. తత్ర ప్రత్యవాయనివృత్తిలక్షణం ఫలమస్త్యస్తీతి సర్వం సుందరమ్.

అథ విధివిచారః.

నను కోఽయం విధిః? ఉచ్యతే—మానాన్తరానవధారితార్థే సంధ్యావందనరూపే ప్రవృత్తత్వాత్ అపూర్వవిధిరేవ యజనవత్. తదుక్తం భట్టపాదైః—'విధిరత్యంతమప్రాప్త' ఇతి.

సన్ధ్యాత్రయమధ్యే ప్రాథమ్యవిచారః.

నను సంధ్యాత్రయమధ్యే కస్య ప్రాథమ్యం? ఉచ్యతే—సంధ్యాత్రయమధ్యే సాయంసంధ్యాయా ఏవ ప్రాథమ్యం;తథాహి—ఉపనయనకాలే మాధ్యాహ్నికసన్ధ్యాయా అవకాశేఽపి సాయంసంధ్యాయా ఉపక్రమవిధానాత్సైవ ప్రథమేతి గమ్యతే. అత్ర గౌతమః—శ్లో. 'సంధ్యాత్రయం న కర్తవ్యం యావన్మౌంజీ న బధ్యతే, సంధ్యాత్రయంతు కర్తవ్యం సాయమాది తతః పరం. తతఃపరం, ఉపనయనానంతరమిత్యర్థః—శ్లో. 'సావిత్రీంతు గురోర్లబ్ధ్వా మంత్రాన్ ధ్యాయన్యథోదితాన్, అభ్యస్యోపాసయేత్సన్ధ్యాంసాయమాదియథాక్రమమ్.'వసిష్ఠోఽపి—'గాయత్రీంగురుణాదిష్టాంతిష్ఠన్నాసూర్యమభ్యసేత్,సూర్యేఽస్తశిఖరం ప్రాప్తేసాయంసన్ధ్యాముపక్రమే' దితి. శౌనకోఽపి—'ఉపనీతౌకృతాయాంతుసాయంసంధ్యాముపక్రమేత్,బ్రహ్మయజ్ఞం ప్రకుర్వీత మధ్యాహ్నే తు పరేఽహని. ఉపాకరణపర్యంతం గాయత్ర్యాబ్రహ్మయజ్ఞకమ్, కుర్యాన్మాధ్యాహ్నికీం సంధ్యాం తతః స్మృత్యుక్తమార్గతః' ఇతి.తత ఉపనయనానంతరం, పరేఽహని,మధ్యాహ్నకాలఇత్యర్థః. ఆశ్వలాయనాపస్తంబయోరేష సమానఃపంథాః;'తిష్ఠేదహశ్శేషంనోపవిశే' దితిగృహ్యకారేణాస్తంగమనపర్యంతం బ్రహ్మచారిణ ఉపవేశనస్యనిషిద్ధత్వాత్,అను

విశతః ఆచమనసంధ్యాద్యనధికారః. 'తిష్ఠన్నాఽఽచామే' దితి నిషేధాత్. తస్మాన్మాధ్యాహ్నికసన్ధ్యాకరణముపనయనకాలే నోపపద్యతే. నను తదర్థముపవేశనం భవిష్యతీతి చేన్న. తథా సత్యహశ్శేషమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయాశ్రుతేః పీడా స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః. యావతా హీదం ప్రథమముపాత్త గాయత్రిమన్త్రస్య శుద్ధ్యర్థం స్వాధీనతాలాభార్థం చ తిష్ఠే దితి బ్రహ్మచారిణః స్థానం విహితం. తస్య భ్రంశే మంత్ర స్యైవ నియమవిలోపాద్భ్రంశస్స్యాత్. 'న శ్రేయో నియమం వి' నేతి వచనాత్. తథా పతి సావిత్రీ పాతిత్యమేవ స్యాదితి మూలోక్తదిశా పాండిత్యప్రకర్షః గృహ్యకారేణాపి సాయం సంధ్యాప్రభృత్యేవ సన్ధ్యావిధానం కృతం—సూ. 'యజ్ఞోప వీతీ నిత్యోదకః సంధ్యాముపాసీత వాగ్యతః సాయమాసీ నః' ఇత్యాద్యాః. తస్మాత్సాయంసంధ్యాప్రభృత్యేవ సన్ధ్యాకాలో నిర్ణీతః.

సన్ధ్యాకాలవిచారః.

అథ సంధ్యాకాలో విచార్యతే. తత్ర ముఖ్యకాల ఉక్త శ్ఛన్దోగ్యే—'సన్ధౌ సన్ధ్యాముపాసీతాఽఽజ్యోతిషో దర్శనాత్స న్ధిః' ఇతి. అస్యార్థః—అత్ర జ్యోతిష్పదం సూర్యనక్షత్రవాచ కమ్. తథా చాఽఽజ్యోతిషో దర్శనాదర్ధాస్తమితసూర్యదర్శ నకాలమారభ్య నక్షత్రోదయపర్యన్తం యః కాలః స సన్ధిః. తత్ర సాయం సన్ధ్యాముపాసీత విదధీత. తదుక్తమ్—'అర్ధాస్త మితకాలాద్యః సన్ధిరాతారకోదయాత్. తత్ర సన్ధ్యాముపాసీత సాయంకాలే సమాహితః.' ఆజ్యోతిషోదర్శనాత్ నక్షత్రదర్శ నకాల మారభ్యాఽఽసూర్యదర్శనాద్యః కాలసన్ధిః, తత్ర ప్రా తస్సంధ్యాముపాసీతేతి స్మృత్యన్తరే విశేష ఉక్తః—శ్లో. 'అ

హోరాత్రస్య య స్సన్ధి స్సూర్యనక్షత్రవర్జితః, తత్ర సంధ్యా
ముపాసీత సాయం ప్రాత స్సమాహిత' ఇతి-శ్లో. 'ఉదయాత్ప్రా
క్తనీ సన్ధ్యా ఘటికాత్రయముచ్యతే, సాయంసన్ధ్యా త్రిఘటికా
అస్తాదుపరి భాస్వతః' ఇతి. సకలసూర్యబిమ్బాస్తమయా దూ
ర్ధ్వం నక్షత్రోదయాత్పూర్వం సాయం సన్ధికాలః. కృత్స్ననక్ష
త్రాస్తంగమనాదూర్ధ్వం సూర్యోదయాత్ప్రాక్ప్రాతస్సన్ధికా
లస్తత్ర సంధ్యాముపాసీతేతి శ్లోకార్థః. అయం సన్ధ్యాద్వయ
స్య ముఖ్యః కాలః. నన్వేవం చేత్సన్ధ్యావన్దనం కథమాచరణీ
యం? ఏతాదృశముఖ్యకాలస్యాతిదుర్లభత్వాత్. ఉచ్యతే—
అస్యైవ కాలస్యోత్తమమధ్యమాధమభేదేన స్మృతిషు కీర్తి
తత్వేనోత్తమకాలే తదనుష్ఠానాలాభేఽపి మధ్యమాధమ
కాలయోః తదనుష్ఠానసంభవాత్. తథాహి—'ఉత్తమా సూ
ర్యసహితా మధ్యాఽనుదితతారకా, అధమా తారకోపేతా
సాయంసన్ధ్యా త్రిధా మతా'. గౌతమః—శ్లో. 'ఉత్తమా తా
రకోపేతా మధ్యమా లుప్తతారకా, అధమా సూర్యసహితా
ప్రాతస్సన్ధ్యా త్రిధా మతా.' ఏవంభూతోఽపి ముఖ్యకాల ఏవ.త
స్మిం త్రివిధే కాలే యస్తు సన్ధ్యాం నానుతిష్ఠతి స సంపూర్ణబ్రా
హ్మణో న భవతి. తథాచ శాతాతపః—శ్లో. 'అనాగతాం తు
యః పూర్వాం సావిత్ర్యం చైవ పశ్చిమామ్, నోపాసీత ద్విజ
స్సన్ధ్యాం స సర్వోఽబ్రాహ్మణ స్మృతః' ఇతి. అబ్రాహ్మణః సంపూ
ర్ణబ్రాహ్మణో న భవతీత్యర్థః—శ్లో. 'ద్వాదశాహామనగ్నిస్తు
సన్ధ్యాకాలవిపర్యయః, పతితాఖిలవేదోఽపి శూద్ర ఏవ న సం
శయః' యస్త్వేతస్మిన్కాలే సంధ్యాముపాస్తే స సంపూర్ణబ్రా
హ్మణ ఇత్యర్థాదుక్తం భవతి. గౌతమః—శ్లో.'కాలే తు వన్దితా

సన్ధ్యా స్వర్గమోక్షప్రదాయినీ, అకాలే వన్దితా సన్ధ్యా సా చ వన్ధ్యా వధూరివ.'

సన్ధ్యాశబ్దార్థవిచారః.

అథ సన్ధ్యాశబ్దార్థో విచార్యతే—సన్ధ్యాముపాసీతేత్యత్ర సన్ధ్యా నామ చిచ్ఛక్తిరూపా దేవతా-తాముపాసీత ధ్యాయేత్, తాం ధ్యాయన్నాచమనాదారభ్యార్ఘ్యప్రదానాన్తం కర్మ కుర్యాత్. సా దేవతా వసిష్ఠేన స్పష్టీకృతా—శ్లో. 'యా సన్ధ్యా సా జగత్సూతిర్మాయాతీతా హి నిష్కలా, ఈశ్వరీ కేవలా శక్తిస్తత్త్వత్రయసముద్భవా, ధ్యాత్వాఽర్కమణ్డలగతాం సావిత్రీం వై జపేద్బుధః' ఇతి అనేనార్కబిమ్బాభివ్యక్త్యా ఆదిత్యశబ్దవాచ్యా పరబ్రహ్మరూపా చిచ్ఛక్తిరేవ సన్ధ్యాదేవతేత్యుక్తం భవతి. ధ్యాత్వా, ధ్యాయన్నిత్యర్థః. సావిత్రీం సవితృదేవతాకాం ఋచం జపేదిత్యర్థః. సా చ ఋగ్గాయత్రీ ఇత్యేవం ప్రసిద్ధమ్. సన్ధ్యాపదం న చిచ్ఛక్తిపరం కిం తు కర్మపరమేవ. సన్ధ్యా స్నానమితి పరాశరేణ తత్పరత్వేన కీర్తితత్వాత్. సత్యమ్. సన్ధ్యాపదస్య ముఖ్యవృత్త్యా చిచ్ఛక్తిపరత్వేఽపి సన్ధౌ భవం సన్ధ్యేతి వ్యుత్పత్త్యా క్రియాపరత్వస్యాపి సంభవాత్. అత ఏవ వ్యాసః—శ్లో. 'ఉపాస్తే సన్ధివేలాయాం నిశాయా దివసస్య చ, తామేవ సన్ధ్యాం తస్మాత్తు ప్రవదన్తి మనీషిణః' ఇతి. తాం క్రియాం విదధాతి యోగయాజ్ఞవల్క్యః—'సన్ధౌ సన్ధ్యాముపాసీత నాస్తగే నోద్గతే రవౌ' ఇతి. తాం క్రియామాదిత్యాఖ్యాం చిచ్ఛక్తిరూపాం దేవతాం ధ్యాయన్కుర్యాదితి ఫక్కికార్థః. అత్ర కేచిత్—సన్ధ్యోపాస్యదేవతా సన్ధ్యా తయోపలక్షితాం క్రియామాదాయ పర్యవస్యత్సన్ధ్యాపదం క్రియా

పరమిత్యాహుః. తన్న. సన్ధ్యా భవా సన్ధ్యేతి సన్ధ్యాశబ్దస్య సా
క్షాత్క్రియాపరత్వసంభవే పరమ్పరయా తత్కల్పనాయా అన్యా
య్యత్వాత్. ఉపాసీతేత్యుపాసనా తు విహితతయా కర్తృపరత
న్త్రాభిధ్యానరూపా క్రియైవ న తు జ్ఞానమ్. తస్య ప్రమాణపర
తన్త్రత్వేన పుంస్పరతన్త్రత్వాయోగాత్. తథా చ శ్రుతిః—
'ఉద్యన్తమస్తం యన్తమాదిత్యమభిధ్యాయన్కుర్వన్బ్రాహ్మ
ణో విద్వాంత్సకలం భద్రమశ్నుతేఽసావాదిత్యో బ్రహ్మేతి
బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి య ఏవం వేద' ఇతి. అస్యాయమర్థో
భాష్యకారోక్తః—వక్ష్యమాణప్రదక్షిణం [ప్రాణాయామాది
కర్మ]. కుర్వన్ సన్ధ్యాశబ్దవాచ్యమాదిత్యం బ్రహ్మేతి ధ్యాయ
న్నైహికాముష్మికం సకలం భద్రమశ్నుతే, య ఏవముక్త
ధ్యానేన శుద్ధాన్తఃకరణో బ్రహ్మ సాక్షాత్కురుతే స పూర్వ
మపి బ్రహ్మైవ సన్నజ్ఞానాజ్జీవత్వం ప్రాప్తస్తత్సాక్షాత్కారేణ
జ్ఞానాపగమే బ్రహ్మైవ ప్రాప్నోతీతి. వ్యాసః—శ్లో. 'తదేవం
ప్రతిపద్యేత సావిత్రీం బ్రహ్మణా సహ, సోఽహమస్మీత్యుపాసీత
విధినా యేన కేనచిత్' ఇతి ఆదిత్యరూపా చిచ్ఛక్తిరేవ గాయ
త్ర్యాఖ్యా చ భవతి. అతఏవ జపకాలే గాయత్రీధ్యానం విహి
తమ్— 'గాయత్రీం చిన్తయేద్యస్తు హృత్పద్మే సముపస్థితామ్,
ధర్మాధర్మవినిర్ముక్తః స యాతి పరమాం గతిమ్.' శ్రుతావాది
త్యధ్యానం విహితం. వచనే తు గాయత్రీధ్యానముక్తమ్.
తత్రాఽఽదిత్యరూప చిచ్ఛక్తేర్గాయత్రీశబ్దవాచ్యత్వాఙ్గీకారే
జపకాల ఏవ గాయత్ర్యాదిత్యయోర్ధ్యానావాప్తిః. న చేష్టా
పత్తిః. ఏకస్యైకర్తురేకకాలీనప్రధానకర్మద్వయకరణాయోగాత్.

తస్మాదాదిత్యరూపచిచ్ఛక్తేరేవ గాయత్రీశబ్దవాచ్యత్వం బ్రహ్మచైతన్యస్యైవ గాయత్రీమన్త్రప్రతిపాద్యత్వాచ్చిచ్ఛక్తిరూపమాదిత్యరూపం గాయత్రీరూపం చ బ్రహ్మచైతన్యమేవ సన్ధ్యోదేవతేత్యవగన్తవ్యమ్.

సన్ధ్యాప్రధానాఙ్గకర్మవిచారః.

అత్రేదం తత్త్వం విచార్యతే. అర్ఘ్యప్రక్షేపణం,గాయత్రీజపః,సూర్యోపస్థానం చేతి త్రితయం సన్ధ్యాకర్మణి సమప్రధానమ్.అన్యత్స్మృత్యుక్తమార్జనాదికం తదఙ్గం తదుపకారకమితి యావత్. అపరార్కే శాఖాన్తరే—శ్లో. 'ఓఙ్కారవ్యాహృతిపూర్వాం గాయత్రీం బ్రాహ్మణో జపేత్, త్రిష్టుభం చైవ రాజన్యో జగతీం వైశ్య ఏవ చ' ఇతి. సర్వే గాయత్రీమితి జపమాత్రవిధానాజ్జప ఏవ ప్రధానమితి తత్రావగమ్యతే. 'ఓమిత్యేకాక్షరం, బ్రహ్మ' త్యాది హృదయాదిన్యాసం ప్రాణాయామన్యాసధ్యానాదికం గాయత్రీజపాఙ్గమ్. ఏతేషు త్రిష్వప్యర్ఘ్యప్రక్షేపణం బలవత్ప్రధానమ్. 'గాయత్ర్యాఽభిమన్త్రితా ఆప ఊర్ధ్వం విక్షిపన్తీ' త్యత్ర తావన్మాత్రస్యైవ ప్రాధాన్యేన విధానాత్. గాయత్రీజపోపస్థానప్రతిషేధపూర్వకమాశౌచేఽప్యర్ఘ్యప్రక్షేపణమాత్రవిధానాచ్చ తదుక్తం స్మృత్యన్తరే—శ్లో. 'స్వాధ్యాయజపహోమాదినాఽఽశౌచే వర్జయేత్స'దేతి.జపో గాయత్రీజపః తస్మిన్కాలేఽర్ఘ్యమాత్రమేవ కర్తవ్యమిత్యాహ పైఠీనసిః—సూ.'ఆశౌచేఽప్యపాఞ్జలీన్ప్రక్షిప్య సూర్యం ధ్యాయన్నమస్కుర్యాత్' ఇతి. సూర్యం ధ్యాయన్నఞ్జలీన్ప్రక్షిపేదిత్యన్వయః. స్మృతికారైరేతత్సర్వం విచార్యాఽగ్నేయాదియాగత్రయానుష్ఠానాదివదేతేషాం త్రయాణామనుష్ఠానమావ

శ్యకమిత్యుక్తమ్. దైవా న్మానుషాద్వా కదాచిత్త్రితయానుష్ఠానాసంభవేఽప్యేకానుష్ఠానేనైవ సన్ధ్యోపాసనా పూర్వం సిద్ధ్యతి. అసోమయాజినో బ్రాహ్మణస్యాగ్నిహోమీయయాగానుష్ఠానాభావేఽపి తదితరయాగానుష్ఠానేనైవ పౌర్ణమాసేష్ట్యపూర్వవదితి ప్రయోజనమనుసన్ధేయమ్.

సన్ధ్యాకాలలోపప్రాయశ్చిత్తమ్.

అథ సన్ధ్యాకాలలోపప్రాయశ్చిత్తమ్—'సన్ధ్యాకాలే త్వతిక్రాన్తే స్నాత్వాఽఽచమ్య యథావిధి, జపేద్దశశతం దేవీం తతస్సన్ధ్యాం సమాచరేత్'. జమదగ్నిః—'ఏకాహం సమతిక్రమ్య ప్రమాదాదకృతం యది, అహోరాత్రోషితో భూత్వా గాయత్ర్యాశ్చాయుతం జపేత్. రాష్ట్రభఙ్గే నృపక్రోధే రోగార్తే సూతకేఽపి చ, సన్ధ్యావన్దనవిచ్ఛిత్తౌ న దోషాయ కదాచన'. తథావిధకాలే యావదనుష్ఠానాసంభవేఽపి మనసా మన్త్రోచ్చారణే తత్సిద్ధిః - న తు సర్వాత్మనా లోపః. నిత్యత్వాదితి తాత్పర్యార్థః. ఇదం చార్ఘ్యదానకాలే సమ్యఙ్నిరూప్యతే. నను విద్యాసక్తానాం సన్ధ్యావన్దనకాలలోపో భవతి తత్ర కా వార్తా? కుశలైవ. శ్లో. 'దేవాగ్నిద్విజవిద్యానాం కార్యే మహతి సంస్థితే, సంధ్యాహీనే న దోషోఽస్తి యస్మాత్స (యేచ స)త్కర్మసాధకా(నా)ః.తస్మాద్యథా కాలాతిక్రమణేఽపి విద్యాసక్తానాం న దోష ఇతి సుస్థమ్.

సన్ధ్యావన్దనస్య గౌణకాలవిచారః

అథ సంధ్యావన్దనస్య గౌణకాలస్త్రిధా తావదుపయోగితయోచ్యతే—శ్లో. 'సాయం ప్రాతర్న దోషోఽస్తి సన్ధ్యాకా

లోఽతిపద్యతే, ముఖ్యకల్పోఽనుకల్పశ్చ సర్వస్మిన్ కర్మణి స్మృతస్థితః' ఇతి వృద్ధమనువచనాన్మధ్యమగౌణకాలో వేదితవ్యః మధ్యమగౌణకాలోఽస్తి స్మృత్యన్తరే కథితః—శ్లో. 'చతస్రో ఘటికాస్సాయం గౌణకాలోఽస్తి మధ్యమః, ప్రాతఃకాలేఽప్యేవమేవ సంధ్యాకాలో మునీరితః'ఇతి. షడ్ఘటికాత్మకః కాలః ప్రాతశ్శబ్దార్థః ముహూర్తత్రితయం ప్రాత రితి వచనాత్. తత్ర చతస్రో ఘటికాః ప్రాతస్సన్ధ్యాయాం, గౌణమధ్యమకాల ఇత్యర్థః. ప్రదోషకాలేఽప్యేతావానేవ. 'త్రిముహూర్తః ప్రదోషస్స్యాద్భానావస్తంగతే సతి' ఇతి వచనాత్. తత్రాపి పూర్వవత్. కించ—శ్లో. 'త్రిముహూర్తస్య కాలస్య ప్యజన్యాదౌ దినే దినే, ఖ్యాపయన్తి ప్రదోషత్వం గార్గ్యప్రభృతయస్సదా' తత్రాపి పూర్వవదుత్తమగౌణకాలస్తు సంగ్రహకారేణోక్తః— 'సాయంకాలే త్రిఘటికా అస్తాదుపరి భాస్వతః,ప్రాతఃకాలే త్రిఘటికాస్తత్ర సన్ధ్యాం సమాచరేత్,' గోభిలః—శ్లో. 'ముఖ్యకాలే యదాఽవశ్యం కర్మ కర్తుం న శక్యతే,గౌణకాలేఽపి కర్తవ్యం గౌణోఽప్యత్రేదృశో మతః' అత్ర ఆపదీదృశో ముఖ్య ఏవేతి సుమతః 'గౌణకాలేఽప్యతిక్రాన్తే సూర్యహత్యాం వ్రజే' దితి ఆసాయం ప్రాతస్సన్ధ్యాం కుర్యాత్; తావత్పర్యన్తం సూర్యస్య రక్షసాం చ యుద్ధప్రవృత్తేః. సూర్యస్య తద్యుద్ధబాధానివృత్త్యర్థత్వాత్సన్ధ్యోపాసనస్య. శ్రు 'తస్మాదుత్తిష్ఠన్తగ్ం హ వా తాని రక్షాగ్ంస్యాదిత్యం యోధయన్తి యావదస్తమన్వగాత్' ఇతి శ్రుతేః.

సన్ధ్యాత్రయస్య విశేషేణ కాలాతిక్రమణే ప్రాయశ్చిత్తమ్

తత్రానుష్ఠానకాలే ప్రాయశ్చిత్తపూర్వకమేవానుష్ఠానం

కర్తవ్యమ్. తత్ప్రకారస్తు స్మృత్యన్తరే—‘ప్రాణాయామత్రయం ప్రాతర్ద్విగుణం సంగమే స్మృతమ్, మధ్యాహ్నే త్రిగుణం ప్రోక్తమపరాహ్ణే తు షడ్గుణమ్. సాయాహ్నే ద్వాదశగుణం సూర్యహత్యాం తతో వ్రజేత్’ (వ్యపోహాత). అథ సన్ధ్యాత్రయస్య విశేషేణ కాలాతిక్రమణస్య ప్రాయశ్చిత్తముచ్యతే. సంధ్యాయాః ద్వౌ కాలౌ నిర్ణీతావధస్తాత్, ముఖ్యగౌణభేదాత్ తత్ర ముఖ్యకాలేఽతిక్రాన్తే గౌణకాలే ప్రాప్తం చేదనుష్ఠానం వక్ష్యమాణప్రాయశ్చిత్తపూర్వకం కార్యమ్. తచ్చ ప్రాయశ్చిత్తం ద్వివిధమ్ గాయత్రీపూర్వకమర్ఘ్యప్రక్షేపణాత్మకమాహ వ్యాసః—శ్లో. ‘ప్రణవవ్యాహృతియుతాం గాయత్రీం శిరసా సహ, ఉచ్చార్య, దత్త్వాఽర్ఘ్యమాదౌ సంధ్యాకర్మ సమాచరేత్’. గ్రంథాన్తరే—‘గాయత్రీం శిరసా సార్ధముక్త్వా వ్యాహృతిభిస్సహ, కాలాతీతవిశుద్ధ్యర్థం దత్త్వా సంధ్యాం సమాచరేత్.’ అర్ఘ్యమితి శేషః. ఇదం ప్రాయశ్చిత్తం సంధ్యాత్రయేఽపి సమానమ్. తదానీమేకం ప్రాణాయామం కృత్వా ముఖ్యకాలాతిక్రమదోషపరిహారార్థమర్ఘ్యప్రక్షేపణాత్మకం ప్రాయశ్చిత్తం కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యం దత్త్వా తతస్సంధ్యాం, సమాచరేత్. శ్లో. ‘చతురర్ఘ్యం తు గాయత్ర్యా దత్త్వా సంధ్యాం సమాచరేత్, కాలాతీతవిశుద్ధ్యర్థం త్రిసంధ్యాసు సమాహితః.’ ఉభయోః ప్రాయశ్చిత్తయోః సముచ్చయః. ఏకస్మిన్దోషే శ్రూయమాణాని ప్రాయశ్చిత్తాని సమభ్యుచ్చీయేరన్నితి శ్రౌతే దర్శనాత్. న వికల్పః; ప్రాణాయామలక్షణం ప్రాయశ్చిత్తముక్తమధస్తాత్. తత్ర కేచిత్ప్రాణాయామత్రయం ప్రాతరిత్యత్ర ప్రాతరితి లిఙ్గా

త్వాఽతిగకాలాతిక్రమణప్రాయశ్చిత్తతయైవ ప్రాణాయామల క్షణం ప్రాయశ్చిత్తం సముచ్చినోతి నేతరయోరితి వదన్తి తన్న. అర్థం వా సిసాధయిషోర్నియమాతిక్రమే చాన్యస్మిన్నితి నియమాతిక్రమణమాత్రే విధీయమానస్య తస్య కర్మవిశేషే నియన్తుమశక్యత్వాత్. అత ఏవ సుదర్శనాచార్యః ప్రాయశ్చిత్తనిరూపణప్రసఙ్గే—'ఆచమనం భోజనలోపః ప్రాణాయామశ్చేతి త్రయాణాం సముచ్చయో, న తు వికల్ప' ఇతి వ్యాచఖ్యౌ. వచనస్థం ప్రాతరితి పదమనువాదపరమితి న దోషః.

సంధ్యాత్రయస్య దివా అననుష్ఠానే కర్తవ్యవిధిః.

నను సంధ్యాత్రయస్య దివాభాగే దైవాన్మానుషాద్వా సర్వథాఽనుష్ఠానాసంభవే కిం కర్తవ్యం ఉచ్యతే - ఉక్తప్రాయశ్చిత్తపూర్వకం క్రమేణ శర్వర్యాః ప్రథమపాదే కుర్యాన్న తు వ్యుత్క్రమేణ. తత్ర లోకోపకారే—శ్లో.'దివోదితాని కర్మాణి ప్రమాదాదకృతాని వై, శర్వర్యాః ప్రథమే పాదే తాని కుర్యాద్యథాక్రమమ్.' తత్ర కేచిత్ -'స్వకాలే బలవత్త్వే'పీతి న్యాయేన సాయంసంధ్యామాదౌ కృత్వా దివాఽతిపన్నాని కర్మాణి కుర్యాదితి. అపరే పునః క్రమేణేతి వదన్తి. తదుక్తమ్-కాలాతీతేషు పూర్వేషు ప్రాప్తవత్స్వుత్తరేషు చ, కాలాతీతాని కృత్వైవ విదధ్యాదుత్తరాణి తు' శిష్టాచారాద్వాచారో వేదితవ్యః తదుక్తమాపస్తమ్బమునిభిః—'సూ. సర్వజనపదేష్వేకాన్తసమాహితమార్యాణాం వృత్తగ్ం స్వధర్మనిరతానాగ్ం సమ్యగ్వినీతానాం వృద్ధానామాత్మవతామలోలుపానామదామ్భికానాం వృత్తసాదృశ్యం భజేతైవముభౌ లోకావభిజయతి' ఇతి. నను తర్హి కః పక్షః సమాశ్రయణీయః?. ఉచ్యతే-సాయంకాలే హి సంధ్యా

వన్దనం విహితమ్. తథా చ 'స్వకాలే బలవత్య' పీతి న్యాయేన
తదేవాతిపన్నానుష్ఠానాత్పూర్వం కర్తుముచితమ్. తదనన్తరమ
తిపన్నానుష్ఠానమ్.యదా పునః సాయంసంధ్యాకాలోఽప్యతిక్రా
న్తస్తదానీం యథాక్రమమనుష్ఠానం భవతి. అతిక్రాన్తావిశేష
త్వాత్. స్వకాలస్యాతిపన్నత్వేన వర్ణితన్యాయప్రసరణాచ్చ.
తస్మాదతిపన్నానుష్ఠానాత్పూర్వం స్వకాలే సాయంసంధ్యావన్దనం
కార్యం. అత ఏవ భట్టాచార్యైరపి స్వకాలే కర్మానుష్ఠానం గ
రీయః.తద్విహాయ తత్కాలే తద్భిన్నం కించిత్కృతం చేన్మహాన్ప్ర
త్యవాయో భవతీతి. 'స్వకాలే యదకుర్వంస్తు కరోత్యన్యదచే
తనః,ప్రత్యవాయస్తు తేనైవ'ఇతి.కించ స్వకాలే సాయంసంధ్యా
వన్దనం కర్తవ్యమితి స్మృత్యన్తరే కీర్తితమ్-'మధ్యాహ్నే సమ
తిక్రాన్తే సాయంకాలో భవేద్యది, సాయంసంధ్యాముపాస్యా
ఽఽదౌ సంధ్యాం మాధ్యాహ్నికీం చరేత్.'ఇతి.న చైవం క్రమా
నుష్ఠానసమ్పాదకవచనానాం కా గతి? ఇతి వాచ్యం. సాయం
సన్ధ్యావన్దనస్యాపి కాలాతిపత్తివేలాయాం సన్ధ్యాత్రయసమవా
యే కస్య ప్రథమమనుష్ఠానమితి జిజ్ఞాసాయాం యథాక్రమమే
వానుష్ఠానం న తు వ్యుత్క్రమేణేతి జ్ఞానార్థం తథావిధవచన
ప్రవృత్తేః.అత్ర స్మృతివచనమ్—శ్లో.'సాయంకాలో వ్యతీతశ్చే
దస్తం యాతే దివాకరే, కుర్యాదావర్తనీం సంధ్యాం సమార
భ్య యథాక్రమమ్'. ఆవర్తనం నామ మధ్యాహ్నః. తథా చ
మాధ్యాహ్నికీం సన్ధ్యామితి ఫలితార్థః.ప్రసఙ్గాత్కించిదుచ్యతే-
'కుర్వీతాఽఽవర్తనీం సంధ్యాం రాత్రావపి న దుష్యతి, దద్యాద
ర్ఘ్యం తు గాయత్ర్యాసౌరసూక్తం వివర్జయేత్. మధ్యాహ్న
సంధ్యా రాత్రౌ చేత్ప్రమాదాత్క్రియతే యది, సౌరస్థానే జపే

తూక్తం సౌరం వైశ్వానరీయకమ్.' ఇతి. పరమప్రకృతం తు సాయంసంధ్యావన్దనం స్వకాలేఽతిక్రాన్తానుష్ఠానాత్పూర్వం కర్తవ్యమ్. తతోఽతిక్రాన్తానుష్ఠానమితి సిద్ధమ్. నను రాత్రౌ ప్రథమయామేఽప్యతిక్రాన్తే కా గతిః? కర్మానుష్ఠానలోప ఏవ గతిః. అత్ర లోకోపకారే—శ్లో. 'అకాలే చేత్కృతం కర్మ కాలే ప్రాప్తే పునఃక్రియా, కాలాతీతే తు యత్కుర్యాదకృతం తద్వినిర్దిశేత్' ఇతి అస్యార్థః—అకాలే అనాగతకాలే యది కర్మ కుర్యాత్తస్య ముఖ్యకాలే ప్రాప్తే పునఃక్రియా పునఃకరణం భవేత్. కాలాతీతే తు గౌణకాలాతిపత్తౌ తత్కర్మ న కుర్యాత్కింతూక్త ప్రాయశ్చిత్తమేవ కుర్యాత్. శ్లో. 'నిత్యానామత్యయే గౌణకాల ఆగామికాలతః, గౌణేఽతీతే సచిత్తం స్యాన్నాతీతం ముఖ్య ఆగతే' ఇతి.

సన్ధ్యాదినిత్యకర్మణామేకదినాతిక్రమణే ప్రాయశ్చిత్తమ్.

సంధ్యాదినిత్యకర్మానుష్ఠానాభావే నైకస్మిన్నహోరాత్రే గతేఽపరేద్యురుపోష్య షోడశప్రాణాయామపూర్వకమష్టోత్తరసహస్రం గాయత్రీజపం కుర్యాత్. తథా చ మనుః—'వేదోదితానాం నిత్యానాం కర్మణాం సమతిక్రమే, స్నాతకవ్రతలోపే చ ప్రాయశ్చిత్తమభోజనమ్. సంధ్యావన్దనహానౌ తు నిత్యస్నానం విలుప్య చ, హోమం చ నిత్యకం శుద్ధే సావిత్ర్యష్టసహస్రకమ్' శుద్ధేఽపరేద్యురష్టసహస్రకమష్టోత్తరసహస్రకమ్ సంఖ్యాయా అప్రియస్యా ఇతి పాణినిస్మరణాదష్టశబ్దస్య పూర్వనిపాత ఇతి తాత్పర్యం. అత్రాయం సిద్ధాన్తః—యథోపాసనస్యాఽష్టహోమకాలాతిపత్తౌ చతూరాత్రమహూయమానోఽగ్నిర్లౌకికః సమ్పద్యత ఇతి వచనాదూర్ధ్వం ధార్య

మాణేఽప్యగ్నావనుగతో మన్థ్య ఇత్యగ్న్యుత్పత్తిప్రాయశ్చిత్తే భవతః.

సన్ధ్యాదినిత్యకర్మణాం సప్తరాత్రాకరణే పునస్సంస్కారవిధానమ్.

తథా సప్తరాత్రమవిచ్యుతసంధ్యానుష్ఠానాభావే పునః సంస్కారః కార్యస్తదనన్తరముపేతేన పూర్వప్రకారేణ తదనుష్ఠానం కార్యమ్. అత్ర శౌనకః—శ్లో. 'సంధ్యాతిక్రమణం యస్య సప్తరాత్రమవిచ్యుతమ్, ఉన్మత్తదోషయుక్తో వా పునః సంస్కారమర్హతి' ఇతి. ఔపాసనహోమస్య తు బహుకాలాతిక్రమణేఽష్టభ్యో హోమకాలేభ్యః పూర్వం ప్రత్యేకం సర్వప్రాయశ్చిత్తపూర్వకమతీతహోమాః కర్తవ్యాః; తథా సుదర్శనాచార్యైరుక్తత్వాత్. ప్రకృతే తు సంధ్యావన్దనస్య బహుకాలాతిక్రమణే సప్తరాత్రాత్పూర్వమతీతసంధ్యానుష్ఠానం ప్రాయశ్చిత్తపూర్వకం కార్యమితి వక్తుం న శక్యతే. తథా శిష్టాచారాభావాత్, స్మృతికారైరనఙ్గీకారాచ్చ. కిం తు యథోక్తప్రాయశ్చిత్తమేవ కృత్వా తత్కాలోచితానుష్ఠానమేవ కార్యమితి స్మృతివిదాం స్థితిః. ఇతోఽప్యన్యత్కౌ[illegible]శాద్ జ్ఞేయమ్. గ్రన్థవిస్తరభయాన్నేహ బహు ప్రపఞ్చితమితి సారమ్.

శ్రీకృష్ణం జగదేకపణ్డితమణిం శ్రీరామభట్టారకః
శ్రీలక్ష్మీరపి యం జజాన తనయం ప్రత్యక్ప్రబోధోజ్జ్వలమ్,
తన్న్యగ్రోధసమీపవాసిభగవన్మంత్రానుచింతాఫలే
సంధ్యావన్దననిర్ణయే నిరగమద్గుచ్ఛోఽయమాదిః స్ఫుటమ్

ఇతి శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞవంశ్యశ్రీకృష్ణపణ్డితవిరచితే నిర్ణయకల్పవల్ల్యాఖ్యే తైత్తిరీయసంధ్యాభాష్యే ప్రథమో గుచ్ఛః.

అథ ద్వితీయగుచ్ఛః.

త్రివిధాచమనలక్షణాని.

అథ ఆచమనప్రకారః.

ఆచమనం త్రివిధం—శ్రౌతం, స్మార్తం, పౌరాణం చేతి. తత్ర ప్రత్యక్షశ్రుతిచోదితం శ్రౌతమ్.సూత్రోక్తం స్మార్తమ్. కేశవాద్యైస్త్రిభిః పీత్వేతి వచనోక్తం పౌరాణమ్. తత్రాఽఽద్యం తైత్తిరీయారణ్యకే ప్రసిద్ధమ్. తచ్చ బ్రహ్మయజ్ఞాఙ్గమ్. తచ్చాఽఽశ్వలాయనానామపి బ్రహ్మయజ్ఞాఙ్గతయా కర్తవ్యమ్. ద్వితీయం పునస్సంధ్యాదినిత్యకర్మాఙ్గమ్. తృతీయం పునర్నిష్ఠీవన శౌచాద్యఙ్గమితి వివేకః. శ్లో. 'శౌచాన్తే(సంధ్యాన్తే)చ తథా పానే స్పృష్టాస్పృష్టే(ష్టౌ) చ కర్మణి(సర్వణి), పౌరాణాచమనం కుర్యాన్నామభిః కేశవాదిభిః'ఇతి స్మృతిషు దర్శనాత్. విశేషేణ స్మృత్యాచమనం షట్కర్మచన్ద్రికాయాముక్తమ్— 'దేవ్యాః పాదైస్త్రిభిః పీత్వా అబ్లిఙ్గైర్నవభిః స్పృశేత్, సప్తవ్యాహృతిసంయుక్తా గాయత్రీ త్రిపదా శిరః' శిరో మన్త్రో ద్విధా కృతః. ఏతే సమస్య చతుర్వింశతిర్మన్త్రా భవన్తి ఏతేషాం వినియోగః కేశవాదీనామివ ద్రష్టవ్యః. ఇదం శ్రౌతాచమనం దర్శపూర్ణమాసాది శ్రౌతకర్మాఙ్గమ్. తథాహాఽఽశ్వలాయనః—సూ. 'ప్రాగుదగాహవనీయాదవస్థాయ ప్రాఙ్ముఖో యజ్ఞోపవీత్యాచమ్య' ఇతి. అత్ర వృత్తికారః— 'ఆచమ్యేత్యత్రాచమనవిధానం శ్రౌతాచమనప్రాప్త్యర్థమితి.

గాయత్రీజపకాలే శ్రౌతాచమనం కృత్వా ప్రాణానాయమ్య
గాయత్రీజపం కుర్యాదితి ముఖ్యః పక్ష' ఇతి. అన్యచ్ఛ్రౌతా
చమనం స్మృత్యన్తరే కథితమ్—'తదోఙ్కారేణాచమనం
యద్వా వ్యాహృతిభిర్భవేత్, సావిత్ర్యా వాఽపి కర్తవ్యమితి
వ్యాసేన భాషితమ్'ఇతి.అబ్లిఙ్గైర్నవభిః స్పృశే' దిత్యాది. పు
రాణాచమనప్రకారః స్మృత్యన్తరే కథితః—'కేశవాద్యైస్త్రిభిః
పీత్వా ద్వాభ్యాం ప్రక్షాళయేత్కరౌ,ద్వాభ్యామోష్ఠౌ చ
సంమృజ్య ద్వాభ్యామున్మార్జనం తథా. ఏకేన హస్తం ప్రక్షా
ళ్య పాదావపి తథైకతః, ఏకేనాపి చ మూర్ధానం తతస్సం
కర్షణాదిభిః. సర్వాసామఙ్గులీనాం వై మూలేన చిబుకం
స్పృశేత్, తర్జన్యఙ్గుష్ఠయోగేన ఘ్రాణద్వయముపస్పృశేత్.
అఙ్గుష్ఠానామికాభ్యాం చ చక్షుశ్శ్రోత్రం పునః పునః, కనిష్ఠా
ఙ్గుష్ఠయోగేన నాభిదేశముపస్పృశేత్.కరమధ్యం హృది స్థాప్య
కరాగ్రం శిరసి న్యసేత్, ముకులేన చ హస్తేన బాహుమూలే
ఉపస్పృశేత్, ఏవమాచమనం కృత్వా సాక్షాన్నారాయణో
భవేత్'. అథ ప్రకృతోపయోగి స్మార్తాచమనముచ్యతే. 'యః
క్రియాః కురుతే మోహాదనాచమ్యైవ నాస్తికః,భవన్తి హి వృ
థా తస్య క్రియాస్సర్వా న సంశయః.' ఇతి వచనాదాచమనం
నిత్యతయాఽవగమ్యతే. తత్రాయం ప్రయోగః—కృతాప్లవో
బద్ధకచ్ఛశిఖో యజ్ఞోపవీతీ పవిత్రకరో భూమౌ పాదౌ ప్రతిష్ఠా
ప్య స్వేష్టదేవతాం హృది నిధాయ ప్రకృతిస్థం ఫేనబుద్బుదర
హితమమ్బు సంహతాఙ్గులినా పాణినా గృహీత్వా బ్రహ్మతీర్థేన
త్రిస్తూష్ణీం పిబేత్. అత్ర శౌనకః—'ద్విజన్మనాం వై
శుద్ధ్యర్థం స్మార్తాచమనముచ్యతే, శిఖాకచ్ఛనిబద్ధస్తు సో

పవీతస్సమాహితః. భూమౌ పాదౌ ప్రతిష్ఠాప్య ప్రాఙ్ముఖో వాప్యుదఙ్ముఖః, ప్రక్షాల్య పాదౌ హస్తౌ చ ప్రభాతే ముఖమప్యృత. స్నాత్వా శుద్ధ్యర్థం సంధ్యాదినిత్యకర్మాధికారయోగ్యమేవ మా (వా) చమనం కార్యమితి తాత్పర్యార్థః స ఏ వాఽఽచమనోదకమాహ—'ఆచామేన్మాషమగ్నం తు గోకర్ణచులుకస్థితం, సంహతాఙ్గులినా తోయం గృహీత్వా పాణినా ద్విజః. ముక్తాఙ్గుష్ఠకనిష్ఠాభ్యాం త్రిః పిబేద్బ్రాహ్మతీర్థతః, తతః ప్రక్షాల్య హస్తౌ చ సంకుచ్యోష్ఠౌ నిమార్ష్ట్యథ. సంహతాఙ్గులిభిర్మాలైస్త్రిః ప్రమృజ్యాత్తతో ముఖమ్, ప్రక్షాల్య హస్తౌ చాభ్యుక్ష్య పాదశీర్షే తథైవ చ. మధ్యమాఙ్గులిపృష్ఠైస్తు త్రిః స్పృశేద్ఘ్రాణమూలకమ్, హస్తౌ ప్రక్షాల్య సంస్పృష్ట్వా ఘ్రాణాదిద్వయశః పృథక్. అఙ్గుష్ఠేన ప్రదేశిన్యా ఘ్రాణేపశ్చాదుపస్పృశేత్,అఙ్గుష్ఠానామికాభ్యాంచ చక్షుశ్శ్రోత్రే చ సంస్పృశేత్. అఙ్గుష్ఠోపకనిష్ఠాభ్యాం నాభిం పశ్చాదుపస్పృశేత్, తలేన హృదయం స్పృష్ట్వా స్పృశేదఙ్గులిభిశ్శిరః. అఙ్గుల్యగ్రైర్బాహుమూలే సంస్పృశేదితి శౌనకః' శ్లో. 'ప్రణవేనోదకం ధృత్వా ఆత్మానం పరిషేచయేత్, అనేన విధినా విప్రః కుర్యాదాచమనం సదా; ఆచమనకాలే నియమో దర్శితః—శ్లో. 'నాఽఽచామేదాసనస్థాఙ్ఘ్రిర్న బద్ధాసన ఏవ వా, న ప్రసారితపాదో వా బహిర్జానుకరోఽపి వా' ఇతి. 'పవిత్రకర ఆచామేచ్ఛుచిః కర్మార్థమాదరాత్,కుశమాత్రకరో వాఽపి దర్భమాత్రకరోఽపి వా' పవిత్రం హిరణ్యం. 'పవిత్రం వై హిరణ్యం' ఇతి శ్రుతేః. 'స్నానే దానే జపేయజ్ఞే స్వాధ్యాయే నిత్యకర్మణి, సపవిత్రౌ సదర్భౌ వా కరౌ కుర్వీత నాన్యథా'. నిత్యకర్మణి సన్ధ్యాదావిత్యర్థః.

అథ మహాజనపరిగ్రహాయ ఆచమనవిధాయికా మూలసూత్రఖణ్డికా లిఖ్యతే. సూ. 'తిష్ఠన్నాచామేత్ప్రహ్వో వాసీనస్త్రి రాచామేద్ధృదయంగమాభిరద్భిస్త్రిరోష్ఠౌ పరిమృజేద్ద్విరిత్యేకే సకృదుపస్పృశేద్ద్విరిత్యేకే దక్షిణేన పాణినా సవ్యం ప్రోక్ష్య పాదౌ శిరశ్చేన్ద్రియాణ్యుపస్పృశేచ్చక్షుషీ నాసికే శ్రోత్రే చాథాఽప ఉపస్పృశేత్'. అత్ర భాష్యార్థః—ప్రతిసంస్కృతైః సంక్షిప్తైః సోపస్కారైర్బుద్ధివైశద్యాయ లిఖ్యతే. భూమిగతాస్వప్స్వాచమ్య ప్రయతో భవతీత్యాదౌ నిత్యకర్మాదౌ ప్రాయత్యసిద్ధ్యర్థమాచమనం విహితం తత్ప్రకారమాహ—తిష్ఠన్నితి. తిష్ఠన్ప్రహ్వో వా నాఽఽచామేత్, నన్వాసీనస్త్రిరాచామేదిత్యాసనవిధానాదేవ (దేవాప) స్థానాదేర్నిషేధసంభవే పృథక్తిష్ఠన్నాఽఽచామేదిత్యారమ్భః కిమర్థ ఇతి చేత్సత్యమ్. ఇదం హి సూత్రం స తిష్ఠదా (ద్యా) చమనం నిషేధతి. కింతు జలపానం తథావిధస్య నేతి వదతి. తథా చ గౌతమః—సూ. 'నాఞ్జలినా పిబేన్న తిష్ఠన్' ఇతి యద్యప్యాచమనప్రకరణేజలపాననిషేధోఽనుపపన్నస్తథాఽఽప్యాసీనస్త్రిరాచామేదిత్యాసనవిధానాదర్థాత్ స్థానాదేర్నిషేధేఽపి శబ్దతస్తత్సిద్ధ్యర్థం వా పునరారమ్భః. అత్ర కేచిత్—అనేన నిషేధేన క్వచిజ్జలేఽపి నాభిదఘ్నే ఊరుదఘ్నే వా తిష్ఠతః ప్రహ్వస్య వాఽఽచమనం భవతి. తన్నిషేధస్యోద్ధృతోదకాచమనవిషయత్వానిషేధాత్.తథా చగౌతమః—'న తిష్ఠన్నుదకేనోద్ధృతేనాఽఽచామేత్' ఇతి తస్మాదనుద్ధృతోదకే తిష్ఠతః ప్రహ్వస్య వాఽఽచమనసిద్ధ్యర్థం తిష్ఠన్నితి నిషేధ ఇత్యాహుః. తచ్చిన్త్యమ్. తిష్ఠన్నాచామే

మేదితి సామాన్యనిషేధస్య విశేషపర్యవసానాయోగాత్. 'న గ్నస్య వా నాప్సు సతః ప్రయమణం విద్యతే' ఇతి సూత్రకారేణ జలే విద్యమానస్య నాఽఽచమన మస్తీతి ప్రాగేవోక్తత్వాచ్చ న చ గౌతమవచనస్య కాగతి రితి వాచ్యమ్. తస్యోర్ధ్వతోదకకరణకతిష్ఠత్కర్తృకాచమన ప్రతిషేధకత్వేఽప్యనుద్ధృతోదకే విద్యమానస్య తదస్తిత్వాప్రతిపాదకత్వాత్, సూత్రాన్తర బాధాయాం తథా పర్యవసానాయోగాచ్చ.

ఆచమనవిధిః.

అ(త)థాఽఽచమనవిధిరుచ్యతే— సూ. 'ఆసీనస్త్రిరాచామేద్ధృదయంగమాభిరద్భిః.' ద్వితీయార్థే తృతీయా ఆసీనశ్శుచౌ దేశే నాఽఽసనే దక్షిణం బాహుమూర్వన్తరే కృత్వా ప్రాఙ్ముఖ ఉదఙ్ముఖో వా హృదయంగమా అపః కరతలస్థాసు యావతీషు మాషో నిమజ్జతి తావతీః ఫేనబుద్బుదరహితాస్త్రివారమాచామేత్పిబేత్. బ్రాహ్మణో నాభిగాః - క్షత్త్రియః కణ్ఠగాః-వైశ్యస్తాలుగాః - ఇతి విశేషః. త్రిరోష్ఠౌ పరిమృజేత్. త్రివార మఙ్గుష్ఠమూలేనోష్ఠౌ పరిమృజ్యాద్ద్విరిత్యేకే మన్యన్తే. తుల్యో వికల్పః. సకృదుపస్పృశేన్మధ్యమాభిస్తిసృభి రఙ్గులీభిరోష్ఠావేకవార మభిమృజ్యాద్ద్విరిత్యేకే తుల్యో వికల్పః. దక్షిణేన పాణినా దక్షిణహస్తేన సవ్యం పాణిం ప్రోక్ష్య తథా పాదౌ శిరశ్చేన్ద్రియాణ్యుపస్పృశేత్. అఙ్గులీభిః సర్వేషామిన్ద్రియాణాముపస్పర్శనప్రసఙ్గేన తద్యోగ్యేన్ద్రియాణి పరిగణయతి— చక్షుషీ ఇతి ఇన్ద్రియాణీతి వచనం స్వరూపపరమ్. తత్రాఙ్గుష్ఠానామికాభ్యాం చక్షుషీ యుగపత్పృథగ్వా సంస్పృశేత్. అఙ్గుష్ఠప్రదేశినీభ్యాం నాసికే. అఙ్గుష్ఠోపకనిష్ఠికాభ్యాం శ్రోత్రే.

శ్రోత్రయోరుపస్పర్శనే పృథగితి నిశ్చితం సమ్యక్. అథాప్యుపస్పృశేద్ధస్తౌ ప్రక్షాళయేత్. ఇదం హి స్మార్తాచమనం సంధ్యాదౌ కర్తవ్యం, ప్రాయత్యసంపాదకత్వాత్. సూత్రకారేణ ముఖ్యతయా విహితత్వాచ్చ. స్మృత్యన్తరేఽపి—శ్లో. 'సంధ్యాయాం కర్మకాలే చ స్మృతేరాచమనం భవేత్, బ్రహ్మయజ్ఞే తు వై కుర్యాచ్ఛ్రుతేరాచమనం ద్విజః (బుధః). గోకర్ణాకృతి (ర్ణీకృత) హస్తేన మాషమాత్రం (మగ్నం)పిబేజ్జలం, తన్న్యూనమధికం వాపి (పీతం) సురాపానసమం భవేత్. అఙ్గుష్ఠాగ్రం సమాకుఞ్చ్య మధ్యమామధ్యపర్వణి, గోకర్ణం తద్ధి విజ్ఞేయం సర్వేష్వాచమనేష్వపి. సంహతాఙ్గుష్ఠహస్తేన గృహీత్వా చామ్బు వీక్షితమ్, ముక్తాఙ్గుష్ఠకనిష్ఠాభ్యాం త్రిః పిబేద్బ్రహ్మతీర్థతః.' అత్రాయం విశేషః—స్వయమేవ వామహస్తావర్జితేన పయసాఽఽచమనం కర్తుం న శక్యతే, సూత్రకారానభిమతత్వాత్ తథా హి—సూ 'యం వా ప్రయతమాచామయే' దితి. అత్రాయమర్థః—ప్రయతో యం వాఽన్యమపి ఆచామయేత్సోఽపి ప్రయతో భవతి. సర్వథా స్వయం వామహస్తావర్జితాభిరద్భిరాచమనం న కుర్యాత్. ఏతేన శాస్త్రాన్తరోక్తకమణ్డలుధారణమప్యాచార్యస్య నాభిమతమితి గమ్యతే. అలాబుపాత్రేణ నారికేళపాత్రేణ వా స్వయమాచమనమాచరన్తీతన్నాభిమతమాచార్యస్యేతి తాత్పర్యమ్. అన్యః ప్రయతోఽస్తి చేత్తేనైవాచమనజలం పరిగృహ్య స్వయమాచామేత్. న స్వయంపాత్రాన్తరేణ వామహస్తావర్జితేన జలేన తత్కుర్యాత్. యదా స్వీయః ప్రయతో నాస్తి తదా నదీతీరం గత్వా స్వయమేవాచామేత్. అత ఏవ భూమిగతాస్వప్స్వాచమ్య ప్రయ

తో భవతీత్యత్రాఽఽచమ్యేతి స్వకర్తృకక్త్వాప్రత్యయనిర్దేశః.
అన్యథా తదానీమప్యాచమనీయత్వే(ద్యే)తి నిర్దేశాపత్తేః.ఇద
మాశ్వలాయనానామపి సమానమ్.కథమితి చేదుచ్యతే, తస్యా
చమనస్య, శ్లో. 'సన్ధ్యాయాం కర్మకాలే చ స్మృతేరాచమనం
భవేత్, బ్రహ్మయజ్ఞే తు వైకుర్యాచ్ఛ్రుతేరాచమనం బుధః'
ఇత్యవిశేషేణ నిర్దిష్టత్వాత్. నను సన్ధ్యాయామపి శ్రౌతాచ
మనమస్తు కో దోష ఇతి చేన్న,—శ్లో. 'బ్రహ్మయజ్ఞే తు వై
కుర్యాచ్ఛ్రుతేరాచమనం ద్విజః' ఇతి వచనవిశేషేణ తస్య
శ్రౌతకర్మాఙ్గత్వాత్. కించ—సూ. 'ప్రాగుదగాహవనీయాదవ
స్థాయ ప్రాఙ్ముఖో యజ్ఞోపవీత్యాచమ్య' ఇతి ఆశ్వలాయన
శ్రౌతసూత్ర ఆచమ్యేతి విధానం శ్రౌతాచమనప్రాప్త్యర్థమితి
వృత్తికారేణ వ్యాఖ్యాతమ్ ఏవం చ తస్య స్మార్తకర్మణ్యపి
ప్రవేశే సూత్రతాత్పర్యవిదాం సూత్ర (వృత్తి) కారాణాం
వ్యాకోపః స్యాత్. అనుష్ఠానే తు విశేషోఽస్తి. తథా హి—
త్రిః పిబేద్దక్షిణకరేణ వామకరే జలం నిక్షిప్య హస్తావభ్యుక్ష్య
ముఖం ద్విర్వారం ప్రమృజ్యాథ పాదావభ్యుక్ష్య చతసృభిరఙ్గులీ
భిరోష్ఠౌ సమ్మృజ్యాఙ్గుష్ఠతర్జనీభ్యాం నాసికారన్ధ్రద్వయం సం
స్పృశ్యాఙ్గుష్ఠమధ్యమాభ్యాం చక్షుషీ సంస్పృశ్యాఙ్గుష్ఠానామి
కాభ్యాం శ్రోత్రే సంస్పృశ్యాఙ్గుష్ఠకనిష్ఠికాభ్యాం నాభిం సంస్పృ
శ్య హస్తతలే హృదయం సంస్పృశ్య సర్వాభిరఙ్గులీభిశ్శిరో
బాహూ చ పరిస్పృశేత్.తదుక్తం బోధాయనేన—సూ.' ప్రథ
మపానేన ఋగ్వేదం ప్రీణాతి, ద్వితీయపానేన యజుర్వేదం
ప్రీణాతి, తృతీయపానేన సామవేదం ప్రీణాత్యథ సవ్యకరేణ
జలముత్సృజే(పస్పృశే)త్తేన పితౄన్ప్రీణాత్యథహస్తావభ్యుక్ష్య

తేనేతిహాసపురాణాదీని ప్రీణాతి, ముఖం ద్విః పరిమృజేత్ప్రథమ
మార్జనేన అథర్వణవేదం ప్రీణాతి, ద్వితీయమార్జనేనాఙ్గాని
ప్రీణాత్యథ పాదావభ్యుక్ష్య తేన విష్ణుమగ్నిం ప్రీణాత్యథ
చతసృభిరఙ్గులిభిరోష్ఠౌ సంస్పృశేత్తేన సరస్వతీం ప్రీణాత్యథా
ఙ్గుష్ఠతర్జనీభ్యాం నాసాద్వారే సంస్పృశేత్తేన వాయుం ప్రీణా
త్యథాఙ్గుష్ఠమధ్యమాభ్యాం చక్షుషీ సంస్పృశేత్తేన చన్ద్రాదిత్యౌ
ప్రీణాత్యథాఙ్గుష్ఠానామికాభ్యాం శ్రోత్రే సంస్పృశేత్తేనాఽఽ
కాశం ప్రీణాత్యథాఙ్గుష్ఠకనిష్ఠికాభ్యాం నాభిం సంస్పృశేత్తేన
పృథివీం ప్రీణాత్యథ హస్తతలేన హృదయం సంస్పృశేత్తేన చ
పఞ్చప్రాణాన్ప్రీణాతి, సర్వాభిరఙ్గులీభిః శిరో బాహూ చ సం
స్పృశేత్తేనాశ్వినౌ దేవతే ప్రీణాతి, తేన పరబ్రహ్మస్థానం పర
బ్రహ్మ ప్రీణాతి' ఇతి. ఇదం హ్యాచమనం సన్ధ్యాదౌ కర్తవ్యం.
అథ సన్ధ్యోపాసనకాల ఇతి తేనైవోక్తత్వాత్. అత్ర కేచిద్భ
ణన్తి—ఋగ్వేదాయ నమః, యజుర్వేదాయ నమః, సామవేదా
య నమః, ఇత్యాదిప్రకారేణ చతుర్థ్యన్తైర్మన్త్రైః పరికల్పితైర
నుష్ఠానం కర్తవ్యమితి. తే తావత్ప్రష్టవ్యాః, తత్కల్పనాయాం
బోధాయనసూత్రం ప్రమాణ? మహోస్విద్వచనాన్తరం?, న ద్వి
తీయః, తథావిధవచనాన్తరాశ్రవణాత్. నాఽద్యః, బోధా
యనవచనస్య తథాత్వేతికర్తవ్యతాప్రతిపాదకత్వేన తత్ర
సామర్థ్యాభావాత్. అన్యథా—శ్లో. 'త్రిః ప్రాశ్నీయాద్యద
మ్భస్తు ప్రీతాస్తేనాస్య దేవతాః, బ్రహ్మా విష్ణుశ్చ రుద్రశ్చ భవన్తి
హి న సంశయః. గఙ్గా చ యమునా చైవ ప్రీయతే హస్తమార్జ
నాత్, పాదాభ్యాం ప్రీయతే విష్ణుర్బ్రహ్మా శిరసి కీర్తితః నాస
త్యావత్ర ప్రీయేతే స్పృష్టే నాసాపుటే ఉభే, స్పృష్టే లోచ

నయోస్తృప్తౌ ప్రీయేతేత్యనలానిలౌ. స్కన్ధయోః స్పర్శనా దేవ ప్రీయన్తే సర్వదేవతాః, నాభిసంస్పర్శనాన్నాగాః ప్రీయన్తే చాస్య నిత్యశః, సంస్పృష్టే హృదయే చాస్య ప్రీయతే చన్ద్ర దేవతా, మూర్ధసంస్పర్శనాదస్య ప్రీతస్తు పురుషో భవేత్. ఇత్యత్రాపి బ్రహ్మణే నమ ఇతి ప్రథమపానం స్యాద్విష్ణవే నమ ఇతి ద్వితీయపానం స్యా ద్రుద్రాయ నమ ఇతి తృతీయపానం స్యా దేవం సర్వం యోజ్యం. న చేష్టాపత్తిః; అసంప్రతిపత్తేః న హి కుత్రాపి దేశే శిష్టా ఏవమాచరన్తి; న చ తద్వచనస్య ప్రీణనే తాత్పర్యస్య తత్ర సామర్థ్యమితి వాచ్యమ్. తథా ప్రకృతేఽపి శీతలా దృష్టి ర్ద్రియతామ్, అవిశేషాత్, న చ బోధాయనోక్తం కథమాశ్వలాయనానాం గ్రాహ్యమితి వాచ్యం. తస్య ఆశ్వలాయనాచార్యవృత్తచ్ఛాఖాభిమానిత్వాత్. తదుక్తం స్మృత్యన్తరే—శ్లో. ‘బోధాయనో జయన్తశ్చ ఆశ్వలాయనశౌనకౌ, వృత్తిసూత్రకృతావేభిరుక్తం తత్ప్రవివచ్మ్యహమ్’ ఇతి. ఆశ్వలాయనశ్చ వచనస్మృతికర్తా వృత్తికృత్సూత్రకృద్గృహ్యకర్తేతి వివేకసంప్రదాయః ఇతి ఆశ్వలాయనగృహ్యపరిశిష్టకారేణ ప్రకారాన్తరేణ నిర్ణీతమ్. తథాహి—ఉదకం దక్షిణేన పాణినా ఆదాయ కనిష్ఠాఙ్గుష్ఠౌ విశ్లిష్టౌ వితత్య తిస్రోఽన్తరాఙ్గులీః సంహతోర్ధ్వాః కృత్వా బ్రాహ్మేణ తీర్థేన హృదయప్రాపి త్రిః పీత్వా పాణీ ప్రక్షాల్య సంస్పృష్టామ్భసా చాఙ్గుష్ఠమూలేనాఽఽకుఞ్చితోష్ఠమాస్యం ద్విః పరిమృజ్య సకృచ్చ సంహతమధ్యమాఙ్గులీభిః పాణిం ప్రక్షాల్య సవ్యం పాణిం పాదౌ శిరశ్చాభ్యుక్ష్య స్పృష్టామ్భసా సంహతమధ్యమాఙ్గులిత్రయాగ్రేణాఽఽస్యముపస్పృశ్య సాఙ్గుష్ఠయా ప్రదేశిన్యా ఘ్రాణబిల

ద్వయమనామికయా చక్షుః శ్రోత్రే కనిష్ఠికయా నాభిం చ తలేన హృదయం సర్వాభిరఙ్గులీభిః శిరస్తదగ్రైరంసౌ చోపస్పృశేదిత్యేతదాచమనమేవం ద్విరాచమ్యేతి. తత్ర కల్పద్వయేఽవిగీతశిష్టాచారాదాచారో వేదితవ్యః, న చాఽపస్తంబీయానాం స్మార్తాచమనస్యారణ్యకోక్త శ్రౌతాచమనాపేక్షయా నవిశేషోఽస్తీతి వాచ్యమ్, శ్రుత్యుక్తత్వేన సూత్రోక్తత్వేన చ భేదాత్. కేచిత్తు శ్రౌతే త్రిరాచామేదిత్యాదయో మన్త్రాస్తాన్పఠఞ్ఛ్రౌతాచమనం కుర్యాత్. స్మార్తే తు తూష్ణీమితి భేదమాహుః. ఇదమత్రాకూతమ్—శ్రౌతే ద్విః పరిమృజ్య సకృదుపస్పృశేదితి ద్వివారం పరిమార్జనమేకవారముపస్పర్శనం చ విహితమ్. స్మార్తే తు త్రిరోష్ఠౌ పరిమృజేద్ద్విరిత్యేకే సకృదుపస్పృశేద్ద్విరిత్యేక ఇతి తుల్యవికల్పితానుష్ఠానేన విశేష ఇతి సర్వం సుస్థమ్.

ఇతి శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞవంశ్య శ్రీకృష్ణపణ్డితవిరచితే
నిర్ణయకల్పవల్ల్యాఖ్యే తైత్తిరీయసన్ధ్యాభాష్యే
ద్వితీయో గుచ్ఛః.

అథ తృతీయగుచ్ఛః.

ప్రాణాయామలక్షణమ్.

అథ ప్రాణాయామలక్షణముచ్యతే. అర్థం వా సిసాధయిషురితి ప్రాణాయామకర్తవ్యతా ప్రతిపాదకమాపస్తమ్బసూత్రమ్. అత్ర వృత్తికారః—అర్థం ప్రయోజనం తచ్చ దృష్టమదృష్టం వా సిసాధయిషుః సాధయితుమిచ్ఛుః సన్నాతమితోऽన్యథా శరీరగ్లానేః ప్రాణమాయచ్ఛేత్త్రివారం ప్రాణాయామం కుర్యాదితి. తస్మాత్సన్ధ్యావన్దనస్యాదృష్టార్థకత్వేన తదాదౌ ప్రాణాయామ ఆవశ్యక ఇతి సిద్ధమ్. స్మృత్యన్తరే మనుః—శ్లో. 'సవ్యాహృతిం సప్రణవాం గాయత్రీం శిరసా సహ, త్రిః పఠేదాయతప్రాణః ప్రాణాయామః స ఉచ్యతే.' స్మృత్యన్తరే యాజ్ఞవల్క్యః—శ్లో. 'గాయత్రీం శిరసా సార్థం జపేద్వ్యాహృతిపూర్వికామ్, ప్రతిప్రణవసంయుక్తాం త్రిరయం ప్రాణసంయమః.' యోగయాజ్ఞవల్క్యః—భూర్భువస్స్వర్మహర్జనస్తపస్సత్యం తథైవచ,సప్తచోంకారసంయుక్తాస్తథా తత్సవితుఃపదమ్.' తథోంకారసంయుక్తమిత్యర్థః— శ్లో. 'ఓమాపో జ్యోతిరిత్యేతచ్ఛిరః పశ్చాత్ప్రయోజయేత్, త్రిరావర్తనయోగాత్తు ప్రాణాయామః స శబ్దితః'. ప్రాణాయామస్య సకలకలుషనివృత్తిః ఫలమిత్యాహ మనుః—శ్లో 'దశప్రణవసంయుక్తాః ప్రాణాయామాస్తుషోడశ, అపి భ్రూణహనం మాసాత్పునన్త్యహరహః కృతాః' ఇతి.

విజ్ఞానేశ్వరే—శ్లో. 'ప్రాణాయామశతం కార్యం సర్వపాపాపనుత్తయే, ఉపపాతకజాతానామనాదిష్టస్య చైవ హి.' పూరకకుమ్భకరేచకాత్మకాన్ప్రాణాయామాన్సంధ్యాత్రయేఽప్యాదౌ త్రీన్కుర్యాదితి.స్మృతిరత్నాకరే—శ్లో.'ప్రాణాయామత్రయం కృత్వా సన్ధ్యోపాసనమాచరేత్,స్నానే దానే జపే హోమే అశక్తావేకమేవ వా.' అపరార్కే—శ్లో.'ప్రాణాయామత్రయం కృత్వాసన్ధ్యాసుచ తిసృష్వపి.'లోకోపకారే—శ్లో 'సన్ధ్యాదావర్ఘ్యదానే చ ప్రాణాయామైకమాచరేత్, అన్యత్రైవ తు కర్తవ్యాః ప్రాణాయామాస్త్రయస్త్రయః' సన్ధ్యాదావేకానేకయోర్వికల్పః ఏవం చ ప్రాణాయామస్త్రివిధః,తదుక్తమ్—శ్లో. 'పూరకః కుమ్భకో రేచ్యః ప్రాణాయామస్త్రిలక్షణః, నాసికాకృష్టఉచ్ఛ్వాసో ధ్మాతః పూరక ఉచ్యతే. కుమ్భకో నిశ్చలశ్వాసో రే(రి)చ్యమానస్తు రేచకః' త్రయాణామనుసన్ధానప్రకారమాహ— శ్లో. 'వామనాసాపుటేనైవ పూరయేత్పూరకః స్మృతః, కుమ్భకో నిశ్చలశ్వాసస్తావత్కాలం సమన్త్రకమ్. దక్షనాసాపుటేనైవ రేచయేద్రేచకః స్మృతః' ఇతి. గ్రంథాన్తరే—శ్లో. 'వామేన పూరయేద్వాయుం పూరణాత్పూరక స్మృతః, వాయుం నిగృహ్య మనసా జపేన్మన్త్రమనన్యధీః, కుమ్భకస్స తు విజ్ఞేయః ప్రాణాయామస్య లక్షణమ్.' స్మృత్యర్థసారే వ్యాసః—శ్లో. 'దక్షిణే రేచకం కుర్యాద్వామేనాపూర్య చోదరమ్, కుమ్భకేన జపం కుర్యాత్ప్రాణాయామః స ఉచ్యతే. పఞ్చాఙ్గులీభిర్నాసాగ్రపీడనం ప్రణవాభిధా, ముద్రేయం సర్వపాపఘ్నీ వానప్రస్థగృహస్థయోః కనిష్ఠానామికాఙ్గుష్ఠైర్నా

సాగ్రస్య ప్రపీడనమ్, ఓంకారముద్రా సా ప్రోక్తా యతేశ్చ బ్రహ్మచారిణః.' ఇతి. స్మృత్యన్తరేఽపి—'సన్నిమీలితదృఙ్మౌనీ ప్రాణాయామం సమాచరే' దితి. ఏవం ప్రాణాయామః కర్తవ్య ఇతి స్థితే తద్వినియుక్తో మన్త్రస్తావద్వ్యాఖ్యాయతే—

ప్రాణాయామమన్త్రవ్యాఖ్యానమ్.

ఓం భూః, ఓం భువః, ఓగ్ం సువః, ఓం మహః, ఓం జనః, ఓం తపః, ఓగ్ం సత్యమ్, ఓం తత్సవితుర్వరేణ్యం భర్గో దేవస్య ధీమహి, ధియో యో నః ప్రచోదయాత్,ఓమాపో జ్యోతీ రసోఽమృతం బ్రహ్మ భూర్భువ స్సువరోమ్.

ఓం భూరితి. అనేన మన్త్రేణ నాసాగ్రన్యస్తలోచనస్తదభిధేయం బ్రహ్మ హృది ధ్యాయన్పూర్వోక్తమార్గేణ ప్రాణాయామత్రయం కర్తవ్యమితి వేదితవ్యమ్. అత్ర ప్రథమతః ప్రణవపదం భూలోకాద్యభిమానిన్యో దేవతా ఓంకారార్థబ్రహ్మైక్యేన ప్రస్తూయన్త ఇతి తాత్పర్యేణ నిర్దిష్టమ్. వస్తుతస్తు ఓమితి పదస్యాంగీకృతివాచకత్వమఙ్గీకృత్య భూలోకాద్యభిమానిన్యో దేవతా మయా కృతమాహ్వానమనుజానన్త్విత్యాశయేన భక్తిశ్రద్ధాపూర్వకం తద్దేవతాభ్యః స్వకృతకర్మనివేదనసిద్ధ్యర్థం తత్పదమాదౌ వర్ణితమ్. నిగమస్తు—ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహ బ్రహ్మోపాప్నవానీతి ఓంకారః స్వర్గద్వారం, తస్మాద్బ్రహ్మాఽధ్యేష్యమాణ ఏతదాది ప్రతిపద్యతే 'ఓంకారశ్చాథ శబ్దశ్చ ద్వావేతౌ బ్రహ్మణః పురా, కణ్ఠం భిత్త్వా వినిర్యాతౌ తస్మాన్మాఙ్గలికావుభౌ' ఇతి శ్రుతి సూత్రస్మృతిషు ప్రణవపదస్య శ్లాఘ్యతయా నిర్దిష్టత్వాదత్రాప్యాదౌ తన్నిర్దేశః. అత్రాయమక్షరార్థః—అవతి సంసారసాగరాదితి ఓమ్;యే హి పురుష

ధారేయా నిత్యనైమిత్తికకర్మభిః ఫలానభిసన్ధికృతైః పరమేశ్వరంనిత్యమారాధయన్తి, తేభ్యఃస్వాత్మతత్త్వం ప్రతిపాద్యతాన్దుస్తరసంసారసాగరాత్తారయతీతి తాత్పర్యార్థః. తారయతి తస్మాదుచ్యతే. 'తార'ఇతి శ్రుతేః. నమస్తారాయ, ఇత్యత్రతథా వ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ. అత ఏవ ప్రణవపర్యాయేషు తారపదప్రయోగం పశ్యామః. 'యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః' ఇతి శ్రుత్యా తదనుగ్రహస్యైవ తత్సాక్షాత్కారహేతుత్వమితి తదనుకమ్పితఏవ శోకం తరతి నేతర ఇతి తాత్పర్యం.అత్ర సంసారనివృత్తిరవిద్యానివృత్తిః- సా చ జ్ఞానసాధ్యా; తేన పరమపురుషార్థః. 'తమేవం విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి' నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనా'యేతి శ్రుతేః. అత్రాయం రూపనిష్పత్తిప్రకారః—'అవ రక్షణ' ఇతి ధాతోరవతేష్టిలోపశ్చేత్యౌణాదికసూత్రేణ మన్ప్రత్యయో విహితః. తస్య 'జ్వరత్వరే' త్యాదినోర్. తతో గుణః, తతః శ్లిష్టోచ్చారణమితి ప్రక్రియయా 'ఓమ్'ఇతి నిష్పన్నమ్. 'అకార ఉకారో మకార ఇతి తానేకధా సమభవత్తదేతదోమ్' ఇతి శ్రుతేః. అత్రాయం భావః. బ్రాహ్మణమాత్రస్య ఫలవదర్థావబోధపర్యవసాయిసకలవేదాధ్యయనం విహితమ్. స్వకర్మబ్రాహ్మణస్యాధ్యయనమితి ధర్మశాస్త్రాత్. తత్ర దైవాన్మానుషాత్పురుషాయుషోఽల్పకాలత్వాచ్చ న తత్ర తద్భాగ్యం సంభవతీత్యతః సర్వసాధారణ్యేన సకలవేదాధ్యయనఫలసిద్ధ్యర్థం సకలవేదసారభూతః ప్రణవః ప్రథమతః పఠితః. యుక్తం చైతత్. 'ఓఙ్కారః సర్వవేదానాం సారభూతః ప్రకీర్తితః'ఇతి వచనాత్. అస్య వేదసారత్వం బృహ్వృచబ్రాహ్మణే—'ప్రజాపతిరకామయ' తేత్యస్మిన్ఖణ్డే ప్రతిపాదితమ్. 'ప్రణవస్య

ర్వవేదానాం' ఇతి గీతావచనాచ్చ, ఓమితీదగ్ం సర్వ' మితి శ్రుత్యా చ సర్వవేదమయత్వశ్రవణాచ్చ, 'ఋచో అక్షరే పరమే వ్యోమ'న్నితి శ్రుత్యా చ సర్వవేదసారభూతత్వాత్సర్వమయత్వశ్రవణాత్తస్యాఽదౌ ఉపదేశః. నను తస్య వర్ణాత్మకత్వేన కథం సర్వమయత్వ?మితి చేదుచ్యతే-తస్య సర్వమయత్వం సర్వాత్మకబ్రహ్మాభివ్యక్తియోగ్యస్థానకత్వాత్. తదుక్తమాచార్యైః— 'నేదీయో బ్రహ్మణః స్థానం సాలగ్రామో హరేర్యథా' ఇతి. ప్రకరణాదోంకారస్య పరామర్శః. తదక్షరం నేదీయోఽన్తికతమం స్థానం నిత్యానపాయి తదభివ్యక్తియోగ్యమిత్యర్థః.'అన్తికబాఢయోర్నేదసాధా' ఇతి పాణినిస్మరణాత్. అత ఏవ 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ. 'గిరామస్మ్యేకమక్షరమ్' ఇత్యాదిషు తస్య బ్రహ్మత్వమేవోక్తమ్. తదభివ్యక్తియోగ్యస్యాఖణ్డానన్దచిదేకరసస్య నిష్కలఙ్కస్య పరమేశ్వరస్య స్వరూపపరీక్షకం నిబిడతరం పర్యాలోచయద్భిరపి యోగిభిః స్పష్టతరం గ్రహీతుమశక్యత్వాత్తస్మిన్నేవాక్షరే బ్రహ్మత్వవ్యపదేశః స్థూలారున్ధతీన్యాయేన తస్య బ్రహ్మత్వవ్యపదేశ ఇతి శ్రుతేస్తాత్పర్యం వర్ణనీయమ్. అన్యథా యోగపాతఞ్జలసూత్రే—'తస్య వాచకః ప్రణవః'ఇతి ప్రణవస్య తద్వాచకత్వాభిధానం ముధా స్యాత్, ఓంకారస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్. తస్మాదుక్త ఏవ పన్థాః స్వీకర్తవ్యః. కించ తురీయాశ్రమస్వీకారవేలాయాం—'వేదానిమం లోకమముం చ పరిత్యజ్య' ఇత్యాదినా సకలవేదపరిత్యాగో బోధ్యతే. తథాఽపి ప్రణవస్యాపరిగ్రహ ఏవేతి సకలవేదసారభూతత్వమవగమ్యతే. 'యతీనాం ప్రణవో మన్త్రః' ఇతి వచనాత్. యతిధర్మప్రకరణే మనునాఽప్యుక్తమ్—'ఆత్మజ్ఞానే శమే చ స్యా

ద్వేదాభ్యాసే చ యత్నవాన్' ఇతి. అత్ర వేదాభ్యాసః ప్రణవాభ్యాస ఇతి విజ్ఞానేశ్వరేణోక్తమ్ కించ 'ఆత్మలాభాన్న పరం విద్యతే. 'న్యాయార్జితధనస్తత్త్వజ్ఞాననిష్ఠోఽతిథిప్రియః' ఇత్యాదిష్వాత్మతత్త్వలాభః పరమశ్రేయానితి శ్రూయతే, తత్ర ప్రణవం జపతస్తదర్థం భావయతశ్చిత్తైకాగ్ర్యద్వారా తల్లాభః సిధ్యతీతి లోకానుజిఘృక్షయా ప్రథమతస్తన్నిర్దేశః కృతః. అతస్తజ్జపస్తదర్థానుసన్ధానపురస్సరం కర్తవ్య ఇత్యుక్తం భవతి. తదుక్తం యోగపాతఞ్జలసూత్రే—'తజ్జపస్తదర్థభావనమ్' ఇతి అత్ర భాష్యమేవం లిఖ్యతే—ప్రణవస్య జపః ప్రణవాభిధేయస్య చేశ్వరస్య భావనం తస్మాదస్య జప్తుః ప్రణవార్థం చ భావయతశ్చిత్తమేకాగ్రం సంపద్యతే. తథా చోక్తమ్—'స్వాధ్యాయాద్యోగమాసీత యోగాత్స్వాధ్యాయమావసేత్, స్వాధ్యాయయోగసంపత్త్యా పరమాత్మా ప్రకాశతే' ఇతి. ప్రణవస్యాపి స్వాధ్యాయత్వేన తజ్జపాచ్చిత్తైకాగ్ర్యలక్షణో యోగః సంభవతి. 'యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధః, ఇతి పాతఞ్జలే యోగలక్షణముక్తమ్. యద్వా సకలకర్మకలాపే చిత్తైకాగ్ర్యమావశ్యకమితి సన్ధ్యాకర్మకాలే తత్సిద్ధ్యర్థముక్తరీత్యా తత్సంపాదకః ప్రణవః కర్తవ్య ఇతి ప్రథమతస్తన్నిర్దేశ ఇతి గాయత్రీహృదయదర్శనాత్ ఇతి సర్వం సున్దరమ్. ప్రకృతమనుసరామః. భూః భూలోకః, భూరితి భూర్లోక ఇతి గాయత్రీహృదయే దర్శనాత్ ఓం ప్రణవాత్మకః, ప్రణవాభిధేయపరబ్రహ్మాభిన్న ఇత్యర్థః అథ శబ్దయోః సామానాధికరణ్యమేకార్థకత్వమితి వాచ్యమ్.తథా చ ప్రణవాభిధేయం బ్రహ్మైవభూలోకాదీనామిత్యర్థః. పర్యవసన్నః. బ్రహ్మసతావ్యతిరేకేణ భూలోకాది

ప్రపఞ్చస్య పృథక్సత్త్వానంగీకారాదితి భావః. నను బ్రహ్మణః సర్వాత్మకత్వే కిం మానమితి చేన్న, 'అథ భూమా స ఏవాధ స్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స దక్షిణతః స ఉత్తరతః స ఏవేద గ్ం సర్వమ్, సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ, నేహ నానాఽస్తి కించన, ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మణః సర్వాత్మకత్వశ్రవణాత్. నను స ఏవాధస్తాదిత్యత్ర సప్తమ్యర్థేఽధస్తాదితి ప్రత్యయవిధానాదస (త్స) ర్వగత్వమేవ ప్రతీయతే. న సర్వాత్మకత్వమితి చేదుచ్యతే—(బ్రహ్మణోఽక్రియత్వశ్రవణాత్, తథా చ) బ్రహ్మణః సర్వాత్మకత్వం ప్రామాణికమితి భావః. వస్తుతస్తు భూరితి భూలోకాభిమానినీ దేవతా ఓమిత్యంగీకృతా. 'ఓం ప్రశ్నేఽంగీకృతా'వితి కోశాత్. భూలోకాభిమానినీ దేవతా మత్కృతమాహ్నికమంగీకరోత్వితి. తత్తల్లోకాభిమానిదేవతాయై స్వకృతమాహ్నికం సమర్పయన్ప్రార్థయతీతి భావః. ప్రతిపదం ప్రణవకీర్తనమతిదార్ఢ్యార్థమితి బోధ్యమ్. తదుక్తమ్—'సప్త వ్యాహృతయః సప్త లోకా భూరాదయః క్రమాత్, ప్రత్యేకం ప్రణవాదిత్వాత్తన్మయా ఇతి సూచ్యతే.' శ్లో. 'బ్రహ్మాదిశ్చ తురీయం చ ప్రణవస్యార్థ ఈరితః, తన్మయత్వేన భూరాదీన్ధ్యాత్వా సప్రణవాం జపేత్' ఇతి. గాయత్రీ తు జపావసరే వ్యాఖ్యాయతే. ఓమాపో జ్యోతిరితి గాయత్రీశిరః, ఇతి రహస్యమ్ తస్యాయమర్థః—ఆపః జలమ్, ఓం బ్రహ్మైవేత్యర్థః 'ఆపః స్త్రీ భూ' మ్నీతి కోశాత్. జ్యోతిః సౌరాదితేజ ఓం బ్రహ్మ. 'తేజస్తేజస్వినామహమ్' ఇతి గీతావచనాత్. రసః మధురాదిర్బ్రహ్మైవ. 'రసోఽహమప్సు కౌన్తేయ' ఇతి గీతావచనాత్. యచ్చ అమృతం దేవానామన్నభూతం పయస్తదపి ప్రణవప్రతిపాద్యం

బ్రహ్మేత్యర్థః బ్రహ్మ సామవేదః, 'వేద స్తత్త్వం తపో బ్రహ్మేతి కోశాత్. 'వేదానాం సామవేదోఽస్మి' ఇతి గీతావచనాత్. భూర్భువస్సువరోమ్. ఇతి సప్తానాం భూలోకాదీనాముపలక్షణమ్. సర్వం పూర్వవత్. ఓం బ్రహ్మ, యద్వా బ్రహ్మశబ్దస్య పరబ్రహ్మేత్యర్థః తథా చ—ఓంకారవాచ్యం బ్రహ్మ పరబ్రహ్మేత్యర్థః. శేషం సుగమమ్. అథ సాయంకాలే నద్యాదిజలాశయం గత్వా పాదౌ హస్తౌ చ ప్రక్షాల్య విధివదాచమ్య శుభ్రవస్త్రం ధృత్వా ద్విరాచమ్య ప్రాఙ్ముఖ ఉదఙ్ముఖో వోర్ధ్వజ్ఞురుపవిశ్యాన్తర్జానుకరః కుశపాణిస్త్రిన్ప్రాణాయామాన్కృత్వాఽశక్తశ్చేదేకం వా కృత్వా మమోపాత్తదురితక్షయార్థమిష్టదేవతాప్రీత్యర్థం సాయంసన్ధ్యాముపాసిష్య ఇతి సం

సఫలో మార్జనప్రకారః

కల్ప్య ప్రశస్తముదకం బ్రహ్మముఖాఖ్యేన మన్త్రేణాభిమన్త్ర్య చ తదుదకం స్పృష్ట్వా. శ్లో. 'ఆపోహిష్ఠాదిభిర్మన్త్రైర్ద్రవైస్త్ర్యృచైః శిరసి మార్జయేత్.' బ్రహ్మముఖోఽయం మనునా నిరుక్తః. శ్లో. 'ఓంకారపూర్వికాస్తిస్రో మహావ్యాహృతయో ఽవ్యయాః, త్రిపదా చైవ గాయత్రీ విజ్ఞేయం బ్రహ్మణో ముఖమ్.' గోభిలః— 'స్పృష్ట్వా చాభిష్టుతం తోయం మూర్ధ్నా బ్రహ్మముఖేన చ, ఆపో హి ష్ఠాదిభిర్మన్త్రైర్ద్రవైస్త్ర్యృచైః శిరసి మార్జయేత్' ఇతి. మూర్ధ్నా గాయత్రీశిరసా, ఓమాప ఇత్యాదినేత్యర్థః మార్జనం నామ శిరసి ప్రోక్షణమ్, 'శిరసి ప్రోక్షయేన్మన్త్రైః కుశైః సోదకబిన్దుభిః' ఇతి వచనాత్. అభిష్టుతమభిమన్త్రితమిత్యర్థః. అత్ర మార్జనప్రకార ఉక్తః స్మృత్యన్తరే—'ఆపో హి ష్ఠేతి తిసృభిర్ద్రవైర్భర్మార్జనమాచరేత్, పదే పదే క్షిపేన్మూర్ధ్ని

ప్రతిప్రణవసంయుతమ్. తిసృభి స్తృచస్థైర్నవభిః పదై రిత్యర్థః. పదేపద ఇతి లిఙ్గాత్. ప్రతిపదం ప్రణవసంయుతమిత్యర్థః మార్జనస్య ఫలమాహ వ్యాసః—శ్లో. 'రజ స్తమోమోహజాతాఞ్జాగ్రత్స్వప్నసుషు ప్తిజాన్, వాఙ్మనఃకాయజాన్దోషాన్నవై తాన్నవభిర్దహేత్' శౌనకః—శ్లో. 'ఆత్మానం ప్రణవేనైవ పరిషిచ్య జలైస్సహ, కుర్యాత్సప్రణవైః పాదై ర్మార్జనం తు కుశోదకైః. యస్య క్షయాయేతి జలం సకుశం ప్రక్షిపేదధః'. శాతాతపః— 'ఋగన్తే వాఽథ పాదాన్తే మార్జనం సుసమాహితః, (తు సమాహితః) అర్ధర్చాన్తే తథా కుర్యాచ్ఛిష్టానాం మతమీదృశమ్' ఇతి. తచ్చ మార్జనమవిచ్ఛిన్నధారయా కార్యమ్. తదుక్తం పరాశరమాధవీయే—'ధారాచ్యుతేన తోయేన సన్ధ్యోపాస్తిర్విగర్హితా, పితరో న ప్రశంసన్తి న ప్రశంసన్తి దేవతాః' కథం తర్హి కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య తత్రైవోక్తమ్— 'నద్యాస్తీరే తటాకే వా భాజనే మృణ్మయేఽపి వా, ఔదుమ్బరే వా సౌవర్ణే రాజతే దారుసంభవే. ధృత్వా తు వామహస్తేన (వా) సన్ధ్యోపాస్తిం సమాచరేత్' ఇతి. ధృత్వేతి మృణ్మయభాజనాదిభిః సర్వైః సంబధ్యతే. సర్వత్రోదకమితి శేషః. నను వామపాణౌ నిధాయ మార్జనం కార్యమితి వర్ణితం, తత్తు 'వామహస్తే జలం ధృత్వా యే తు సన్ధ్యాముపాసతే, సా సన్ధ్యా వృషలీ జ్ఞేయా అసురాస్తైస్తు తర్పితాః'ఇతి శాస్త్రాన్తరవిరుద్ధం భవతీతి చేన్న, తద్వచనస్య పాత్రాన్తరసంభవవిషయత్వాత్. తదుక్తం పరాశరమాధవీయే— 'మృణ్మయాదిపాత్రాన్తరసద్భావే వామహస్తో నిషిద్ధః, మృణ్మయా

ద్యభావే 'కృత్వా తు వామహస్తేవా' ఇతి విధానాత్. తేన న కోఽపి విరోధః మన్త్రాన్తరే (మన్త్రాగమే) విశేషః కీర్తితః— 'స్పృష్ట్వా హస్తేన వామేన తటే నద్యాదికేషు చ, పాణినా దక్షిణేనైవ మార్జయేత్సకుశేన తు. పాత్రస్థితోదకేనైవ వామహస్తోదకేన వా, గృహీత్వామార్జనం కుర్యాదన్యథానాఽచరేత్సదా' ఇతి ఏవం మార్జనం కర్తవ్యమితి స్థితే తద్వినియుక్తమన్త్రార్థో విచార్యతే.

మార్జన మన్త్రార్థః.

మూ. మంత్రః. ఆపో హి ష్ఠా మయోభువస్తా న ఊర్జే దధాతన. మహేరణాయ చక్షసే (తై. ఆ. ౧౦. ౧).

ఆపోహిష్ఠేతి హే ఆపః, హిశబ్ద ఏవ కారార్థః, తథా చ యూయమేవేత్యర్థః పర్యవసన్నః. మయోభువః=సుఖసంపాదయిత్ర్యః, స్థ=భవథ. దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. తాసాం స్నానాది హేతుత్వేన సుఖోత్పాదకత్వం జగత్ప్రసిద్ధమితి భావః. యద్వా హే ఆపః, యూయమితి శేషః, స్థేతి లిఙ్గబలాత్. మయోభువః=సుఖభూమయః, స్థ హి=భవథ ఖలు, దర్శనస్పర్శనస్నానాద్యనేకక్రియాభిః సకలభూతజాతస్య పరమానన్దకరా ఇతి భావః. మయ ఇతి సుఖవాచి, 'యద్వై శివం తన్మయః' ఇతి శ్రుతేః. 'ఆపో హి ష్ఠ మయోభువః సుఖభువః' ఇతి నిరుక్తిదర్శనాచ్చ కిం చ తాః ఏవం సుఖభూమయో యూయం, నః=అస్మాన్ 'బహువచనస్య వస్నసౌ, ఇతి పాణినిస్మరణాన్నసాదేశః. ఊర్జే=అన్నాయ, దధాతన=స్థాపయత, ఊర్జేఽన్నాయేతి నిరుక్తివచనాత్. అస్మదీయ (కృష్యాదికం) శాల్యాదికం సమ్యగ్ధారానిపాతైర్వర్ధయిత్వా బహ్వన్నమస్మభ్యం సంపాద్య తత్ర ప్రీతియుక్తానస్మాన్

స్థాపయతేతి తాత్పర్యమ్. నన్వపామన్నసాధనత్వేన మాన
మన్తి ఇతిచేన్న. 'ఆపో వా అన్నమ్' ఇతి శ్రుతేరేవ తథా
త్వాత్. తత్రాభేదేన నిర్దేశస్తు 'ఏతావద వై ఖల్వమృతత్వమ్'
ఇతివదౌపచారిక ఇతి నిగర్వః.యద్వా—ఊర్జ ఇతి ద్వితీయయా
పరిణమ్యతే. ఏకారశ్ఛాన్దసః. ఊర్జ ఇతి ఊర్క్ఛబ్దద్వితీయైకవ
చనస్యైకారో వ్యత్యయ (త్వ) నిబన్ధన ఇత్యన్యే, తథా చాయ
మ (ర్థః) ప్థః—ఊర్జం = అన్నం' దధాతన=ధత్త, దధాతే
ర్లోట్, పస్మైపదే మధ్యమ పురుషబహువచనస్య తనాదేశశ్ఛా
న్దసః 'తప్తనథనాశ్చ' ఇతి పాణినిస్మరణాత్. అత్ర కశ్చిజ్జ
ల్పతి, ఊర్క్ఛబ్దస్య నాన్నవాచిత్వం-కిం తు ప్రాణబలయోరన్వ
ర్థః కశ్చిద్రసవిశేషస్తస్యార్థః అన్యథా ఇషేత్వోర్జేత్వేత్య
త్ర పౌనరుక్త్యం స్యాత్, తత్ర ఇడన్నమూర్గ్రస ఇతి భాష్యకా
రైర్వర్ణితత్వాత్ .కిమితి న్యాయమత్యన్తశిక్షితమ్?తథాసతియో
వః శివతమో రసస్తస్య భాజయతేత్యగ్రేతనవాక్యార్థే విశేషః
స్యాత్. ఇషేత్వేత్యత్ర తు ఇట్ఛబ్దోర్క్ఛబ్దయోః ఓదనార్థ
కల్పనేన పౌనరుక్త్యం స్యాదితి భీతోర్క్ఛబ్దస్యాన్నపరత్వం
న యుజ్యతే వాక్యాన్తరేణ విశేషప్రసఙ్గాత్. న చాయం
రసః కశ్చిదగ్రేతనవాక్యప్రతిపాద్యో రసోఽపి కశ్చిదిత్యుభ
యోర్భేదస్వీకారాన్న మన్త్రేషు జామితాఽస్తీతి భాష్యకార
వచనాద్వా న పౌనరుక్త్యమితి వాచ్యమ్ తత్కల్పనాయామను
పపత్త్యభావాత్. ఊర్జేఽన్నాయేతి నిరుక్తివచనవ్యాకోపాచ్చ,
న చైవమిషేత్వేత్యత్రాపి వచనవిరోధం పశ్యన్తస్తథా కథం
వ్యాచఖ్యుస్తద్వ్యాఖ్యాతార ఇతి శఙ్కనీయమ్. ప్రకరణప
ర్యాలోచనయా నిరుక్తవచనస్యాఽపో హి ష్ఠేతి మన్త్రమను

ద్దిశ్య ప్రవృత్తత్వాత్. తత్రోర్గ్వ్యబ్దస్య రసార్థకత్వేఽపి న కాచి ద్ధానిః. ప్రకృతే తు తథాత్వకల్పనే నిరుక్తస్య నిరవకాశతయా సర్వథా బాధ ఏవ భవతా సంపాదితః స్యాదితి న తస్య రసార్థ కత్వం పరం త్వస్మదుక్త ఏవ పన్థాః సుగమనీయః. నను నా న్నయాచనం యుక్తం తస్య కేవలైహికత్వాత్తథాత్వే మహా జనపరిగ్రహోన స్యాత్. తదుక్తం శ్లో 'హైతుకాన్బకవృత్తీంశ్చ వాఙ్మాత్రేణాపి నార్చయేత్' ఇతి చేత్, శరీమాత్ర (నికర్ష) పోషణపరతయా తరఙ్గీకారే దోషః స్యాన్న చైవం ప్రకృతే అన్నయాచనస్య తత్త్వజ్ఞానోపాయయోగిత్వాదిత్యాహ— మహేరణాయేతి. మహే=మహనే, రణాయ=రమణీయాయ, చ క్షసే=తజ్జన్యజ్ఞానే లక్షణా. తథా చ జ్ఞానాయేత్యర్థః. బహ్వన్నే సంపాదితే తేన సర్వేన్ద్రియగ్రామసంతుష్టిర్భవతి. తత్సావస్థే సకలబుద్ధయః ఫలవత్యో భవన్తీతి ప్రథమతస్తద్యాచనమితి తాత్పర్యార్థః. వస్తుతస్తు—నను యాచితమన్నం కిమర్థమిత్యా శఙ్క్య సకలసత్కర్మోపయోగీన్ద్రియసాధ్యసిద్ధ్యర్థమిత్యా హ—మహేరణాయేతి. పదనిగమవ్యాఖ్యానే, చక్షసే=ఇన్ద్రి యాయ, ఛాన్దసమేతత్. ఊర్జే దధాతనేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః, ఇన్ద్రియాణాం మహత్త్వరమణీయత్వసిద్ధ్యర్థమన్నం యాచితం. అన్నేన హీన్ద్రియాణి మహాన్తి బలవన్తి సత్కర్మానుష్ఠాన సమాణి భవన్తీతి యావత్. రమణీయశక్తీని చ భవంతి. "అ న్నాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే. జాతాన్యన్నేన వర్ధన్తే" ఇతి శ్రుతేః. ఇన్ద్రియాణామపి భూతత్వాదిత్యర్థః. తథా చసకలేంద్రియదా ర్ఢ్యే సతి సకలసత్కర్మానుష్ఠానం సులభమ్. ఇన్ద్రియక్షోభే తద సంభవాత్. అత ఏవార్థి సమర్థో విద్వానిత్యత్ర యాగాధికా

రిణః సకలేన్ద్రియపటుత్వసిద్ధ్యర్థం సామర్థ్యముపాత్తమ్. తచ్చ దార్ఢ్యమన్నాధీనమితి తదర్థ మన్నం యాచితమితి ఫక్కికార్థః. కిం చేదానీం సరసమేవాన్నమిన్ద్రియపుష్టికరమితి తం రసం యాచతే—

మూ. మం. యో వ శ్శివతమో రస స్తస్య భాజయతేహ నః,
ఉశతీరివ మాతరః.

(తై. ఆ. ౧౦. ౧.)

యో వ ఇతి. వః యుష్మాకం శివతమః అతిశయేన సుఖకరః, రస్యతే ఆస్వాద్యతే ఇతి రసః సారవిశేషః. సమస్తరసతేః స్వాదనార్థత్వాద్రస్యస్త ఇతి రస ఇతి రసనిర్వచనాత్. ఇహ జన్మని కర్మణి వా నః అస్మాన్ తస్య తం రసం-ద్వితీయార్థే షష్ఠీ జ్ఞేయా, భాజయత ప్రాపయత, కథమితి చేత్, మాతరః స్వపుత్రాన్స్వస్తన్యరసదానేన యథా వర్ధయన్తి తద్వదిత్యాహ— ఉశతీరితి. ఉశతీః కామయమానాః ప్రీతియుక్తా ఇతి యావత్. ప్రథమార్థే ద్వితీయావచనం ఛాన్దసమ్. మాతరః స్వపుత్రానితి శేషః. స్వస్తన్యరసమివేత్యర్థః. యథా మాతరో వత్సలా భూత్వా స్వవత్సాన్ స్తన్యం పాయయన్తి తద్వద్యూయమస్మాన్యుష్మదీయరసం భాజయతేతి భావః. ఇదానీం జలనిష్ఠం రసం పూర్వం యాచితమత్యా(పిఅ) దరతయా భఙ్గ్యన్తరేణ పునరపి యాచతే—

మూ. మం. తస్మా అరం గమామ వో యస్య క్షయాయ
జిన్వథ, ఆపో జనయథా చ నః.

(తై. ఆ. ౧౦. ౧.)

తస్మా ఇతి. యస్య=రసస్య, క్షయాయ=నివాసాయ, నివా

సేనేత్యర్థః. తృతీయార్థే చతుర్థీవచనం ఛాన్దసమ్. జిన్వథ=యూయం ప్రీతా భవథ. యాదృశం రసవిశేషమవలమ్బ్య యూయం పరమానందనిమగ్నా భవథేత్యర్థః, వయం చ తస్మై=తాదృశరససిద్ధ్యర్థం, వః=యుష్మాన్, అరం=భృశం, గమామ=గచ్ఛేమ, ప్రాప్నుమ ఇత్యర్థః. హే ఆపః! యుష్మాసు యో రసో ఽస్తి తం రసమస్మభ్యం దదతేత్యబ్దేవతాః ప్రార్థ్యన్త ఇతి తాత్పర్యార్థః. అనేన మన్త్రేణ సదర్భం జల మధ్యే నిక్షిపేత్. తదుక్తమ్-'యస్య క్షయాయేతి జలం సకుశం ప్రక్షిపేదథః' ఇతి. కించ'ఏష వా అనృణో యః పుత్రీ'ఇతి శ్రుత్యా ప్రజాసన్తతేరానృణ్య హేతుత్వేన ఆవశ్యకత్వప్రతిపాదనాతత్సిద్ధ్యర్థమబ్దేవతాః ప్రార్థ్యతే—హే ఆపః!=హే జలాధిష్ఠానదేవతాః!, నః=అస్మాన్, జనయథ=ప్రజోత్పాదకాన్కురుత. తం రసమస్మభ్యం దత్వాఽస్మాకం పుత్రసంపత్తిం సంపాదయత. వయం చ తేనైవ రసేన జాతాః స్మః. తథావిధరసస్య సకలప్రాణిజన హేతుత్వాత్. న చాత్ర ప్రమాణాభావః. 'ఆపో వా ఇదగ్ం సర్వం విశ్వాభూతా న్యాపః ప్రాణా వా ఆప' ఇతి శ్రుత్యా సకలభూతానామమ్మయత్వశ్రవణాదితి తాత్పర్యం. ఉక్తోఽర్థః శ్లోకరూపేణ కథ్యతే. శ్లో. 'ఆపస్సుఖతరా నిత్యం యూయం తా దత్త నోఽశనమ్, రమ్యభూరిదృశేఽస్మాకమన్నం తేన హి వర్ధతే. యో రసో వశ్శివతమస్తం ప్రాపయత చేహ నః, స్తన్యం వత్సాన్పాయయన్తి మాతరో వత్సలా యథా. తస్మై తత్సిద్ధయే యుష్మానలం గచ్ఛేమ సాదరమ్. యూయం యద్వా స్వతః పీతా ఆపో జనయథ స్ఫుటమ్.' అత్ర నవసు పాదేషు మార్జనం కార్యం, తథా శిష్టాచారాదితి తాత్పర్యమ్. నను

మార్జనేన బాహ్యశరీరశుద్ధిసంభవేఽపి నాఽన్తరశుద్ధిః సంభవతి. అన్యత్ర వినియుక్తస్య మన్త్రస్య వచనమన్తరాఽన్యత్ర వినియోగాయోగాత్. న హి మార్జనస్యాఽన్తరశుద్ధావపి హేతుత్వసంపాదకం కించిదస్తి. న చ మానసదోషో నాస్తీతి వాచ్యమ్. కాయికాదివత్పరహింసాదిచింతనరూపస్య తస్యాపి ప్రసిద్ధత్వాత్. న చ తథాఽపి కా నో హానిః? మానసపాపాని వృత్త్యాపధికారప్రచ్యుతిప్రసఙ్గాత్. నిత్యపరిశుద్ధస్యైవ తదపేక్షితత్వాత్. కిం చాభోజ్యాపేయాదిదుష్టవస్తుసంసర్గకరణనిబన్ధనముదరాదికృతం పాతకమస్తి తస్య కేన నివృత్తం పాతకమస్తి స్యాత్తస్మాదనేకేషామాన్తరపాతకానాం సత్త్వేన కథముత్తరే కర్మణి నిశ్శఙ్కమధికారః స్యాదిత్యాశఙ్క్య సర్వకల్మషనివర్తకం జలపానమాచరణీయమితి తేనాన్తర్బహిశ్చ నిష్కలఙ్కా శుద్ధిర్భవతీతి తద్వినియుక్తం మన్త్రం తావదాహ—

సాయంమన్త్రాచమనమన్త్రార్థః.

మూ. మం. అగ్నిశ్చ మా మన్యుశ్చ మన్యుపతయశ్చ మన్యుకృతేభ్యః పాపేభ్యో రక్షన్తామ్, యదహ్నా పాపమకార్షమ్, మనసా వాచా హస్తాభ్యామ్, పద్భ్యాముదరేణ శిశ్నా, అహస్తదవలుమ్పతు, యత్కించ దురితం మయి, ఇదమహం మామమృతయోనౌ, సత్యే జ్యోతిషి జుహోమి స్వాహా.

(తై. ఆ. ౧౦. ౩౧.)

అగ్నిశ్చేతి అనేన మన్త్రేణ సాయం జలపానం కర్తవ్యం. సూర్యశ్చేతి మన్త్రేణ ప్రాతః. ఆపః పునన్త్వితి మన్త్రేణ దినమధ్య ఇతి వివేకః. సర్వత్ర తదన్తే ఆచమనం కార్యమ్. తదుక్తం మాధవీయే భరద్వాజేన—శ్లో. 'సాయమగ్నిశ్చ మే

త్యుక్త్వా ప్రాతః సూర్యేత్యపః పిబేత్, ఆపః పునన్తు మధ్యాహ్నే తత ఆచమనం చరేత్' ఇతి. మన్త్రస్యాయమక్షరార్థః—యోఽయమ్ అగ్నిః అస్తి, యో మన్యుః = క్రోధః, యే చ మన్యుపతయః = క్రోధస్వామినో, రాగద్వేషాదయ ఇత్యన్యే, తే సర్వేఽపి దేవాః, మన్యుకృతేభ్యః, మన్యునా=కోపేన, కృతేభ్యః=నిష్పాదితేభ్యః, పాపేభ్యః = దురితేభ్యో, మా=మాం, 'త్వామౌ ద్వితీయాయా' ఇతి పాణినిస్మరణాత్. రక్షన్తాం=ప్రార్థనాయాం లోట్. తే సర్వే దేవా స్తత్పాపవినాశనేన మాం పాలయన్త్వితి తదేకశరణః కర్మకర్తా సర్వాన్దేవాన్వశీకరోతీతి భావః. కిం చ అహ్నా=దినేనాతీతేన దినభాగేనేత్యర్థః. 'ఘస్రో దినాహనీ' ఇతి కోశాత్. యత్పాపం=దురితం, అకార్షం = కృతవానస్మి, ప్రాతఃకాలాదారభ్యైతావత్కాల పర్యన్తం మధ్యవర్తిని కాలే యద్దురితమకార్షమితి భావః. అహ్నేతి తృతీయావచనం సప్తమ్యా పరిణమ్యతే ఇతి తాత్పర్యం. కిం తత్ర సాధనం కేన తస్య నివృత్తిరిత్యత ఆహ—మనసేతి, మనసా=అంతఃకరణేన, వాచా=భాషణేన, హస్తాభ్యాం= కరాభ్యాం, పద్భ్యాం=చరణాభ్యాం, పాదాదయః పృథక్ఛబ్దా ఇత్యేక ఇతి వృద్ధినిర్దేశాత్. 'పదఙ్ఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియా' మితి కోశాచ్చ. శసాదౌ పాదశబ్దస్య పదాదేశ ఇతి కేచిత్. ఉదరేణ=జఠరేణ, శిశ్నా = శిశ్నేన, 'స్త్రీచిహ్నం చ పుమాన్ శిశ్న' ఇతి కోశాత్. తత్ర క్విపమిచ్ఛన్తి కేచిత్. ఛాన్దసమిత్యన్యే యత్పాపమకార్షమితి సమ్బన్ధః. తత్=ఏవం భూతం, పాపం అహారవలుమ్పతు. నను సాయం సన్ధ్యావన్దకాలే తపనపరిస్పన్దాత్మకస్యాహ్నః సమతీతత్వేనావిద్యమానత్వాత్కథ

మహా_స్త దవలుమ్పత్వితి ప్రార్థ్యత (స)ఇతి చేన్న. అహ్నా_స్తదా నీమసతోఽపి ప్రాగతిభూతస్య సమ్భవాదహశ్శబ్దేన తదభి మానిన్యా దేవతాయా స్తాదృక్సామర్థ్యసమ్పన్నాయా వివక్షి తత్వాద్వా తత్సమ్భవః. అతఏవాహారవలుమ్పతు తదభిమానీ దేవో నాశయత్వితి పూర్వవ్యాఖ్యాతారః. అత్ర పరపీడాద్య నుచి_న్తనం మానసమప్రియాఽనృతముఖరభాషణాదికం వాచి కం,తృణచ్ఛేదనలోష్టవిమర్దనాదికం పాణికృతం, గోబ్రాహ్మణస్ప ర్శనాదికం పాదకృత,మభోజ్యభోజనాదికముదరకృత,మగ మ్యాగమనాదికం శిశ్నకృతమితి వివేకః. కిం బహునా పరిగణ నేనేతి సర్వం సకృదేవ సంగృహ్ణాతి—యత్కించేతి. యత్ చాన్యత్పాపం మయి నిష్పన్నం కిం చేతి వాక్యా_న్తరోపన్యాసే. ఇదం పాపజాతం సర్వం తత్క_ర్తారం మాం చాహంకారాఖ్యం క_ర్తృత్వాద్యాశ్రయగ్రన్థివిశేషం లిఙ్గశరీరరూపమిత్యన్యే. అమృతయోనౌ = మరణరహితజగత్కారణే, సత్యే=బాధా రహితే, జ్యోతిషి=స్వయంప్రకాశే, అహం జుహోమి=ప్రక్షి పామి అహమనేన హోమేన తత్సర్వం భస్మీకరోమీత్యర్థః. తదర్థమభిమన్త్రితం, స్వాహా=మదీయవదనా_న్తరాగ్నౌ దేవీప్య మానే సుష్ఠు హుతమస్తు. "సుష్ఠ్వాహ వా స్వైవ వా గాహ వా స్వాహుతం హవిర్జుహోతి" చేతి నిరు_క్తిదర్శనాత్. ద్వితీయపక్షే వాగ్దేవతైవ, మాహ వదతీత్యర్థః.

ప్రాతర్మన్త్రాచమనమన్త్రార్థః.

అథ ప్రాతరపాం ప్రాశనే వినియు_క్తం మన్త్రమాహ.— మూ. మం. సూర్యశ్చ మా మన్యుశ్చ మన్యుపతయశ్చ మన్యు కృతేభ్యః, పాపేభ్యో రక్షన్తామ్, య ద్రాత్రియా పాపమకా

ర్షమ్.మనసా వాచా హస్తాభ్యామ్, పద్భ్యాముదరేణ శిశ్నా, రాత్రి స్తదవలుమ్పతు, యత్కించ దురితం మయి, ఇదమహం మా మమృతయోనౌ, సూర్యే జ్యోతిషి జుహోమి స్వాహా.
(తై. ఆ. ౧౦. ౩౨.)

సూర్యశ్చేతి మన్త్రో గతార్థః. విశేషస్తు సూర్యః=భానుః, యద్రాత్ర్యా యత్ పాపమకార్షం రాత్రి స్తదవలుమ్పతు. ఇతి. రాత్రిః=రాత్ర్యభిమానినీ దేవతా. తత్పాపమవలుమ్పతు=పరిహరతు. యత్కించ దురితం మయి=అన్యచ్చ యత్కించిద బుద్ధ్యాకృతం పాపరూపం, మయి=మచ్చిత్తే, వర్తతే తత్పాప శమనార్థం ఇదమహం మా మమృతయోనౌ సూర్యే జ్యోతిషి జుహోమి స్వాహా సూర్యే=సూర్యాత్మకే,జ్యోతిషి జుహోమి స్వాహేత్యుక్త్వా జలం పిబేత్. అత్ర పితామహవచనమ్—'సూర్యశ్చేత్యనువాకేన హ్యపః పీత్వా సమాహితః, ప్రాతః కాలే విశుద్ధాత్మా కర్మణ్యో భవతి ద్విజః. అత్ర మన్త్రార్థః. పురాతనైః శ్లోకరూపేణ కథితః స లిఖ్యతే—సూర్యో మన్యు శ్చ మా మన్యుపతయో మన్యుజాదఘాత్, ముఞ్చన్తు హస్త పచ్ఛిశ్న మనో వాగుదరైరపి. రాత్ర్యా మకార్షం పాపం య ద్రాత్రిరే వావలుమ్పతు, అబుద్ధికృతమప్యేనో యత్కించి ద్దురితం మయి, తచ్ఛాన్త్యర్థమహం సూర్యే జుహోమి జ్యోతిషి స్వయం, ప్రత్యక్షప్యామృతయోనౌ మాం ముచ్యేయంమృత్యు బన్ధనాత్.

అథ మధ్యాహ్నే జలపానవినియుక్తం మంత్రమాహ—

మధ్యాహ్నమంత్రాచమనమంత్రార్థః.

మూ. మం ఆపః పునన్తుపృథివీం పృథివీపూతా పునాతుమామ్,

పునన్తు బ్రహ్మణస్పతిర్బ్రహ్మ పూతా పునాతు మామ్,
యదుచ్ఛిష్టమభోజ్యం యద్వా దుశ్చరితం మమ,
సర్వంపునన్తు మామాపోఽసతాం చ ప్రతిగ్రహగ్ంస్వాహా.
(తై. ఆ. ౧౦. ౩౦.)

ఆపః పునన్త్వితి యాః ఆపః సన్తి తాః పృథివీం పునన్తు= ప్రక్షాళనేన శోధయన్తు. అపాం సకలదేవతాస్వరూపతయా పరమపవిత్రవస్తుత్వాత్పవిత్రీకరణం యుక్తమ్ ' ఆపో వై సర్వా దేవతాః' ఇతి శ్రుతేః. 'ఆపః స్వభావతో మేధ్యాః' ఇతి స్మృతేశ్చ సా చ పృథివీ తాభిరద్భిఃభిరితి శేషః. పూతా=పవిత్రీకృతా, శుద్ధా సతీత్యర్థః. మాం=అనుష్ఠాతారంపునాతు=శోధయతు. ఉత్తరకర్మణ్యధికారిణం కరోత్విత్యర్థః. ప్రథమతో 'న వర్షధారాస్వాచామే' దితి నిషేధాద్వర్షధారాసు ప్రాయత్యకరణస్యాచమనాదేః కర్తుమశక్యత్వాద్భూమిగతత్వసిద్ధ్యర్థ 'మాపః పునన్తు పృథివీ'మితి ప్రార్థితమ్. తతో భూమిగతాస్వప్స్వాచమ్య ప్రయతో భవతీతి విధాయకవచనాద్భూమిగతానామపాం ప్రాశనకరణాత్పృథివీ పూతా పునాతు మామితి ప్రార్థ్యత ఇతి సారమ్ బ్రహ్మణో వేదస్య పతిః సకలవేదప్రతిపాద్యః పరమాత్మేత్యర్థః. 'వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్యః' ఇతి స్మృతేః. షష్ఠ్యాః పతిపుత్ర ఇత్యాదినా పత్యాదౌ పరే షష్ఠీ విసర్గస్య ఛన్దసి బహుళమితి సత్వమ్ పరమేశ్వరః పునన్తు పునాతు, బహుత్వకథనం ఛన్దసి. యద్వా బ్రహ్మణో వేదస్య పతిరుపదేష్టా తమాచార్యమిత్యర్థః. 'సుపాం సులుక్' ఇతి సుపః సూరిత్యయమాదేశః. తం మామకమాచార్యమాపః పునన్తు. తస్య ఫలమాహ—బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మ వేదస్వరూపం తత్త్వం తేనాఽచార్యేణోపదిష్ట

మితి శేషః. పూతా స్వయం పూతం సత్, 'సుపాంసులు'
గిత్యాదినా సుపో డాదేశః, మాం=అధ్యేతారం పునాతు. ఆ
చార్యస్యాఽపః ప్రాయత్యం సంపాదయన్తు. తాదృశాచార్యో
పదిష్టవేదాన్తర్భూతసంధ్యావందనమన్త్రైః స్వస్య ప్రాయత్యం
సంపాదయన్త్వితి భావః. ఇదానీం సుకృతపాతకజాతం పరిగణ
యంస్తన్నివృత్తయే సాక్షాదేవాపః ప్రార్థయతే—యదితి. ఉ
చ్ఛిష్టమ్ = అవశిష్టమన్న(స్య)భుక్తావశిష్టరూపముచ్ఛిష్టం యత్
అస్తి, యత్ అభోజ్యం=భోక్తుమయోగ్యం కేశకీటమూషి
కాపురీష తదఙ్గావపన్నమన్నం యదస్తి, తదేతద్ద్వివిధం,
సముచ్చయద్యోతకచకారాభావశ్ఛాన్దసః. మయా కదాచి
ద్భుక్తమ్, కీటాద్యవపన్నమన్నమభోజ్యమిత్యేతత్సామయా
చారికేషు దృశ్యతే— 'యస్మింశ్చాన్నే కేశః స్యాదన్య
ద్వా మేధ్యమమేధ్యైరవమృష్టం కీటో వాఽమేధ్యసేవీ మూ
షకలాఙ్గం వా'ఇతి. మూషకలా మూషికాపురీషమఙ్గం మూ
షకలాఙ్గముపసమస్తమపి మూషకపదమపేక్షత ఇతి వృత్తికా
రః. అథవోచ్ఛిష్టం=పిత్రాదిభుక్తావశిష్టం, పితుర్జ్యేష్ఠస్య చ
భ్రాతురుచ్ఛిష్టం భోక్తవ్యం ఇతి సూత్రవిహితమపి తయో
ర్ధర్మానుష్ఠానవిపర్యయేఽభోజ్యం భోక్తుమనర్హమ్, 'ధర్మవిప్ర
తిపత్తావభోజ్యమ్' ఇత్యాపస్తమ్బస్మరణాత్. తత్ర వృత్తికారః
—యది తయోర్ధర్మాద్విప్రతిపత్తిరపాయో భవతి తతో న
భోజ్యమ్. యద్వా భుఞ్జానస్య బ్రహ్మచారిణో ధర్మవిప్రతిషే
ధో భవతి మధుమాంసాదిమిశ్రితత్వేన తతో న భోజ్యమితి
తాదృశమపి క్వచిత్ప్రమాదాదినా మయా భుక్తమస్తి య
ద్వోచ్ఛిష్టం సర్వజనభుక్తోచ్ఛిష్టం యదస్తి తదభోజ్యం భోజ

నానర్హం. 'ఉపేతః స్త్రీణా మనుపేతస్య చోచ్ఛిష్టం వర్జయేత్' ఇతి నిషేధాత్. తథావిధమపి కదాచిద్భుక్తం మయా ప్రమాదాత్, కించ మమ కర్తుర్విజ్ఞానమయకోశస్య సిద్ధాన్తే తస్యైవ కర్తృత్వాశ్రయత్వాభిధానాదిత్యర్థః (మానాద్యేత్యస్యార్థః), తథా చ దుశ్చరితం అపి యత్ అస్తి అపేయపానానాస్వాద్యాఽస్వాదనాగమ్యాగమనలక్షణం మత్కృతం యద స్తీత్యర్థః, దుష్టం చరితమితి విగ్రహసామర్థ్యా ద్దుశ్చరితపదస్యైతావానర్థో లభ్యతే. తత్సర్వం పరిహృత్యేతి శేషః. తతో 'మామాపః పునన్తు' ఇతి. తథా అసతాం శూద్రాదీనాం దుష్కర్మిణాం వా సంబంధినం ప్రతిగ్రహం చ పునన్తు. 'అప్రతిగ్రాహ్యం ప్రతిగృహ్య' ఇత్యాశ్వలాయనసూత్రే దుష్టప్రతిగ్రహకరణానన్తరం ప్రాయశ్చిత్తం కార్యమిత్యుక్తత్వాత్. తదర్థమభిమంత్రితముదకం. స్వాహా=మదీయే వక్త్రాగ్నౌ సుష్ఠు హుతమస్తు. తేన సర్వం పాప్మానం భస్మీకరోమీత్యర్థః. అత్ర గ్రన్థాన్తరే మన్త్రార్థః. శ్లోకరూపేణ పురాతనైః దర్శితః. స లిఖ్యతే—శ్లో. "ఆపః పునన్తు పృథివీం పూతా తాభిః పునాతు మాం, పునన్తు బ్రహ్మణస్పతిర్వేదవేద్యః పునాతు మాం (త్వితి) పూతమిత్యత్ర(తాఇ) పూతేతి బ్రహ్మపూతా పునాతు మాం, యదుచ్ఛిష్టం మభోజ్యం చ యద్వా దుశ్చరితం మమ. సర్వస్మాదంహసోఽస్మా న్మా మసతాం చ ప్రతిగ్రహాత్, పున న్త్వాప ఇతి ధ్యాత్వా స్వాహేత్యుక్త్వా జలం పిబేత్" ఇతి.

మార్జనమంత్రార్థః.

యజుర్మార్జనమన్త్రానాహ.—

మూ. మం. దధి క్రావ్ ణ్ణో అకారిషం జిష్ణో రశ్వస్య వాజినః.

సురభి నో ముఖాకరత్ప్రణ ఆయూగ్ంషి తారిషత్ —

(తై. సం. ౧-౫-౧౧.)

దధిక్రావ్ణ్ణ ఇత్యాది. దధీని=హవీంషి, కాష్ఠాదీని వా, క్రామతి=గచ్ఛతీతి, దధిక్రావా, హవిర్భుగగ్నిపురుష ఇతి యావత్. తస్య 'దధిక్రావ్ణ్ణోః, దధిక్రావ్న్ అన్ ఇతి స్థితే స్వరపూర్వవ్యఞ్జనస్య ద్విత్వే ప్రాప్తే 'లవకారపూర్వస్పర్శశ్చ సోష్మపరసాదేః' ఇతి వకారపూర్వస్య స్పర్శస్య నకారస్య ద్విత్వం విహితం ప్రాతిశాఖ్యే. తదనన్తరమేతేషామేకీకరణే దధిక్రాణ్ణ ఇతి స్థితమ్. భాషాయాం తు దధిక్రాణ్వ ఇతి వ్యాకరణపారీణా భణన్తి. జిష్ణోః=జయశీలస్య, వ్యాపకస్య, అశూ వ్యాప్తౌ. 'అశ్వరూపస్య వా, అగ్నిర్దేవేభ్యోఽనిలాయతః, అశ్వో రూపం కృత్వే'తి శ్రుతేః. వాజోఽన్నమస్యాస్తీతి వాజీ తస్య వాజినః 'అన్నం వై వాజః' ఇతి శ్రుతేః. సర్వేషాం దేవానాం మధ్యే తస్యైవాన్నాదత్వాత్. అన్నసంపన్నస్యేత్యర్థః 'అగ్నిర్వా అకామయత, అన్నాదో దేవానాగ్ంస్యామితి, స ఏత మగ్నయే కృత్తికాభ్యః పురోడాశమష్టాకపాలం నిరవపత్. తతో వై సోఽన్నాదో దేవానామభవత్. అగ్నిర్వై దేవానామన్నాదః' ఇతి శ్రుతేః. వేగవతో వాయుసఖత్వాదతిశీఘ్రగామిన ఇత్యర్థః. ఈదృశస్యాగ్నేరహం, అకారిషం = తస్య సంబన్ధం స్తోత్రం కుర్యాం. తస్య కింకరో భూయాసమిత్యర్థః. అకారిషమిత్యత్ర రేఫస్యోపరికారశ్ఛాన్దసః. స చాగ్నిః, నః=అస్మాకం, ముఖా=ముఖాని, డా ప్రత్యయః, చత్వారి శృంగేత్యత్ర తథా దర్శనాత్. సురభి=సురభీణి, ప్రత్యయలోపశ్ఛాన్దసః, అస్మత్సుకృతసమాసాదితసౌరభ్యాణి, కరత్=కరో, ఛాన్దసమేతత్. పరిశుద్ధాని కుర్యాది

త్వర్థః. కిం చాస్మాకమాయూంషి, ప్రః చార్థే, తథాచాఽఽయూంషి చ తారిషత్=వర్ధయతు. ప్రేత్యుపసర్గస్య ధాతునా వా సంబన్ధః. తథాచ ప్రతారిషదితి సిధ్యతి. ప్రకర్షేణ సంవర్ధయత్వితి విశేషః. నిరుపద్రవం వేదోదితమాయుష్యమస్మభ్యం దత్త్వాఽనుగృహ్ణాత్విత భావః. లిజర్థే లేట్. ఇతి విధ్యాదౌ లేటి తస్య 'సిబ్బహులం లేటి' ఇతి సిప్. (తస్య ఛన్దసి బహుళం లేడితి లేటస్స్పుట్)'లేటోఽడాటౌ'ఇతి వికల్పేనాడాగమః. అత్ర మన్త్రార్థే పురాతనబద్ధాః శ్లోకా లిఖ్యంతే—శ్లో. 'దధిక్రావా రవిర్వహ్నిర్దధి క్రామతి య జ్జగత్, జయవ్యాప్తిజవై ర్యోగా జ్జిష్ణోరశ్వస్య వాజినః. అకారిషం స్తుతిం కుర్యాం తస్య సంబంధినీంతథా, సురభీణి సుశుద్ధాని ముఖాని స కరోతు నః. ప్రతారిషత్ప్రదద్యాచ్చ పూర్ణాన్యాయూంషి సః ప్రభుః'. అత్ర దధిక్రావన్ శబ్దస్య సూర్యపరత్వే తు మన్త్రార్థ స్త్వేవం వ్యాఖ్యేయః. దధిక్రావ్ణో=లోకయాత్రానిర్వాహకస్య సూర్యస్య, జిష్ణోరశ్వస్య=వ్యాపకస్య, వాజినః=వేగవతః, శేషం పూర్వవత్. మన్త్రాన్తే మార్జనం కార్యం. తథా శిష్టాచారాత్ —శ్లో. 'అష్టాక్షరం నవపదం పదాదౌ బ్రహ్మహా భవేత్, పదాన్తే ప్రక్షిపేత్తోయమశ్వమేధఫలం భవే' దితి వచనాత్, మన్త్రాన్తే కర్మాదింత్స్వన్ని పాతయేదితి న్యాయాచ్చ. ఆపో హి ష్ఠేతి గతమ్. మార్జనే మన్త్రాన్తరమాహ—

మూ. మం. హిరణ్యవర్ణాః శుచయః పావకా యాసు జాతః
కశ్యపో యాస్విన్ద్రః అగ్నిం యా గర్భం దధిరే విరూపాస్తాన ఆపః శగ్గ్ స్యోనా భవన్తు.

(తై. సం. ౫-౬-౧.)

హిరణ్యవర్ణా ఇతి. హిరణ్యవర్ణాః=సువర్ణచ్ఛాయాః, స్తామ్ర వర్ణా ఇతి యావత్. దివేతి శేషః. తథాచ బ్రాహ్మణం—'య ద్వైదివా భవత్యపో రాత్రిం ప్రవిశతి తస్మాత్తామ్రా ఆపోది వాదదృశ్రే(శ్య)ఇతి శుచయః=శుద్ధాః,పావకాః=పావయిత్ర్యః, స్నానాదినా సకలజగత్పావనే సమర్థాః ఇతి యావత్. ఏతా దృశా యా స్తిష్ఠన్తి, కించ యాసు=అప్సు, కశ్యపః=ప్రజాపతిః, యద్వా పశ్యతీతి పశ్యకః=సూర్యః,స హి సర్వలోకసాక్షీ 'కర్మ సాక్షీ జగచ్చక్షు' రిత్యభిధానాత్, ఆద్యన్తవర్ణవిపర్యాస శ్ఛా న్దసః. 'కశ్యపః పశ్యకో భవతి యత్సర్వం పరిపశ్యతీతి సౌ క్ష్మ్యాత్' ఇతి శ్రుతేః. న (స) చాప్సు జాత ఇతి పౌరాణికః. (కాః) 'యోఽముష్య తపత ఆయతనం వేద, ఆయతనవాన్భ వతి, ఆపో వాఽముష్య తపత ఆయతనమ్'. ఇత్యత్ర సూర్యస్యా ప్వికారత్వం. ఇన్ద్రః=సురేశ్వరః, స చాప్సు జాతః. విరూపాః= నానారూపాః,యాః=ఆపః, అగ్నిం=బడబాగ్నిం, గర్భం=గర్భస్థ జంతుం, దధిరే=కుక్షిస్థజంతుత్వేన స్థాపితవత్య ఇత్యర్థః. 'తృతీ యమప్సు నృమణా అజస్ర మిన్ధాన ఏనం జరతే స్వాధీః' ఇతి శ్రుతేః. తాః=ఏవంభూతాః,ఆపో, నః=అస్మాకం, శం=సుఖహే తవః, స్యోనాః=అవైషయికసుఖజనకాశ్చ భవన్తు. అథవా శం దుఃఖం శమయిత్వేతి శేషః. స్యోనాః=సుఖకారిణ్యో, భవన్తు. మార్జనే వినియుక్తం మన్త్రాన్తరం తావదాహ—

మూ. మం. యాసాగ్ం రాజా వరుణో యాతి మధ్యే సత్యా నృతే అవపశ్యఞ్జనానాం, మధుశ్చుతః శుచయో యాః పావకాస్తా న ఆప శ్శగ్గ్ స్యోనా భవన్తు.

(తై. సం. ౫-౬-౧.)

యాసాగ్ం రాజేతి. వరుణః రాజా=యాదసాం పతిర్దం డధర ఇత్యర్థః జనానాం-సత్యానృతే=పుణ్యపాపే, అవపశ్యన్=వివేచయన్, యాసాం అపాం మధ్యే వసతీతి శేషః. యాతి=గచ్ఛతి. అయం పుణ్యకృదయం పాపకృదితి పుణ్యపాపానురూప మనుగ్రహనిగ్రహరూపవ్యాపారచికీర్షయా తత్ర వసతీత్యర్థః. అపి చ మధుశ్చుతః=మధుస్యన్దిన్యో మధుస్రావిణ్య ఇతి యావత్. శుచయః,పావకా యాః తిష్ఠన్తి తా ఆపః, శిష్టం గతం, యద్యపి హిరణ్యవర్ణాః శుచయః పావకా ఇత్యత్ర శుచిపావక పదే ఏవ పునరపి గృహీతే ఇతి పౌనరుక్త్యం.తథా(ఽవ్యాపా) ప్యాదరాత్పునర్వచనం, మన్త్రవిషయే పౌనరుక్త్యమపి నాస్తి. తదుక్తం భగవతా భాష్యకారేణ ఈశావాస్యభాష్యే—న మన్త్రేషు జామితాఽస్తీతి పూర్వమన్త్రోక్త ఏవార్థః పునరుచ్యత ఇతి. కించ —

మూ. మం. యాసాం దేవా దివి కృణ్వన్తి భక్షం యా అన్త రిక్షే బహుధా భవన్తి, యాః పృథివీం పయసోన్దన్తి శుక్రాస్తా న ఆప శ్శగ్ స్యోనా భవన్తు.

(తై. సం. ౫-౬-౧.)

యాసాం దేవా ఇతి.యాసాం అపాం, భక్షం=భక్షణం, భక్షమాహ్రియమాణమితి శ్రౌతే దర్శనాత్. దేవాః, దివి ద్యులోకే, మన్దాకిన్యామితి శేషః. కృణ్వన్తి=కుర్వన్తి, పూరణగుణేత్యాదినా సుహితార్థే షష్ఠీ. ద్యులోకే యా ఆపో దేవానాం భక్షమమృతరూపత్వాదిత్యర్థః. యాః చ అన్తరిక్షే, బహుధా బహుప్రకారాః,భవన్తి=సన్తి.భూసత్తాయాం—'సర్వా నుదా

రా న్సలిలా న న్తరిక్షే ప్రతిష్ఠితాః' ఇతి శ్రుతేః. యాః ఆపః, పృథివీం పయసా = దృష్ట్వా, ఉన్దన్తి=సకలలోకానుగ్రహార్థం పృథివీం వర్షధారాత్మనా సిఞ్చన్తీతి భావః. శుక్రాః = శుభ్రాః, ఆపః ఇతి, గతమన్యత్.

మూ. మం. శివేన **మా** చక్షుషా పశ్యతాఽపః శివయా తను వోపస్పృశత త్వచం మే, సర్వాగ్ం అగ్నీగ్ం రప్సుషదో హువే వో మయి వర్చో బలమోజో నిధత్త.

(తై. సం. ౫. ౬. ౧.)

శివేనేతి. హే ఆపః, శివేన=సుఖస్వరూపేణ, శివం=భద్రం కల్యాణమితి కోశాత్. చక్షుషా=కటాక్షేన, మా=మాం, పశ్యత=మయి నిరన్తరం భూయసీం కరుణాదృష్టిం సంపాదయతేత్యర్థః. శివయా తనువా=కల్యాణమూర్త్యా, మే త్వచముపస్పృశత=మదీయాం త్వచముపస్పర్శనేన పరిపూతాం కురుతేత్యర్థః. ఇదానీమధికారీ స్వకృత్యమాభాషతే—సర్వానగ్నీనితి. హే ఆపః!, వః=యుష్మాకమప్సు సీదన్తి తిష్ఠన్తీతి అప్సుషదః=జలస్థాన్బాడబాదీన్, సర్వాన్=అగ్నీన్, హువే=ఆహ్వయామి. కిమర్థమిత్యత ఆహ—మయీతి. మయి, వర్చః=దీప్తిః, బలం=శక్తిః, ఓజః = ఉత్సాహః, ఏతత్సర్వం మయి, నిధత్త=స్థాపయత. మాం వర్చస్వినం బలవన్తమోజస్వినం కురుతేత్యర్థః. అగ్నీనప్సుషద ఇతిస్థితే అనిటపరో గ్రహాఖ్యయాజ్యామహాపృష్ఠ్యహిరణ్యవర్ణీయేష్వీకారోకారపూర్వో రేఫమాకారపూర్వశ్చ యకారమితి ప్రాతిశాఖ్యసూత్రం. అత్ర త్రిభాష్యకారః—ఏతేషు ఈకార పూర్వ ఊకారపూర్వోవాఽనిటపరో నకారః రేఫభావమాప

ద్యతే, అకారపూర్వశ్చేద్యకారమాపద్యతే, హిరణ్యవర్ణీయే
షు సర్వానగ్నీనితి స్థితే ఆకారపూర్వత్వాన్నకారః యకార
మాపద్యతే, ఈకారపూర్వత్వాన్నకారో రేఫభావమాప
ద్యతే, లుప్యతే త్వవర్ణపూర్వౌ యవకారావితి యకారో లు
ప్యతే. నకారస్య రేఫోష్మయకారాభావాల్లుప్తే చ యల్లోపాచ్ఛ
పూర్వస్వరోఽనునాసిక ఇతి అకారస్య ఈకారస్య చ సానునాసి
కత్వమితి వ్యాచక్రే ఇతి సర్వం సుస్థం. ఏవం మార్జనం విధాయ
తతః పాపపురుషవినిర్గమనాయ దక్షిణకరే జలం నిధాయ నాసి
కాగ్రం ప్రాపయ్య వామభాగే మేదిన్యాం నిక్షిప్య తజ్జలం
నావలోకయేత్. తదుక్తం వాసిష్ఠే—శ్లో. 'గృహీత్వా పాణి
నా వారి స్వశాఖోక్తామృచం జపేత్, ఉద్ధృత్య దక్షిణే హస్తే
జలం గోకర్ణవత్కృతే నిధాయ నాసికాగ్రే తు పాపపురుషం
(పూర్షం) చ సంస్మరేత్, బిభృయాన్నాసికాయాం తు నిరు
ద్ధప్రాణమారుతః. వామే నిక్షిప్య మేదిన్యాం తజ్జలం నావ
లోకయేత్. ఇతి.

అఘమర్షణమంత్రార్థః.

తత్ర వినియుక్తం మంత్రమాహ:—

మూ. మం. ద్రుపదాదివ ముఞ్చతు, ద్రుపదాదివేన్ముముచానః,
స్విన్నః స్నాత్వీమలాదివ, పూతం పవిత్రేణేవాఽఽజ్యమ్,
ఆపః శున్ధన్తు మైనసః.

(తై. బ్రా. ౨-౬-౬.)

ద్రుపదాదితి. మాం ఏనసో ముఞ్చతు కర్మసాక్షీ సూర్య
ఇతి శేషః. తత్ర నిదర్శనం—ద్రుపదాదివ = అపరాధినాం
పాదే కీలితం కాష్ఠం ద్రుపదం; చోరాదీన్నిరోద్ధుం గ్రామ

మధ్యే దారుమయం పాదకీలితం విధాయ గ్రామస్వామినః స్థాపయన్తీతి ప్రసిద్ధం,తస్మాదివేత్యర్థః. యథా కృపాలుః స్వామీ తద్బంధనాదపరాధినం మోచయతి తద్వదితి భావః. కించ—ఆపః, ఏనసః=పాపాత్, మా=మాం, శున్ధన్తు=శోధయన్తు, అస్మిన్నర్థే త్రయో దృష్టాన్తాః కథ్యన్తే—ద్రుపదాత్=పాదకీలితకాష్ఠాత్, ఇన్ముముచానః=ముక్తఇవ, స్విన్నః=స్వేదవాన్, స్నాత్వీ 'స్నాత్వ్యాస్నుత్వ్వాదయశ్చ స్నాత్వ్యాదయశ్చ' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః,మలాత్=సర్వశరీరవ్యాపిపఙ్కాత్,ముక్త ఇవ,పునాత్యనేనాజ్యాదికమితి పవిత్రం 'పువస్సంజ్ఞాయాం'ఇతికరణఇత్ర ప్రత్యయః. తేన పవిత్రేణ, సమసాగ్రదర్భరూపేణ, 'సమౌ సాగ్రౌ దర్భౌ ప్రాదేశమాత్రౌ పవిత్రే కృత్వా (కురుతః)'ఇతి శ్రౌతే దర్శనాత్ 'పవిత్రం వై దర్భాః' ఇతి శ్రుతేః. తేన పూతం=శోధిత 'మాజ్యస్థాల్యామాజ్యం నిరూప్యోత్తరతోఽగ్రాభ్యాం పవిత్రాభ్యాం పునరాహారం త్రిరుత్పూయే'తి శాస్త్రవిధినా సంస్కృతం, ఆజ్యం=సర్పిః ఇవ. ఏతత్సర్వం తత్తద్దోషాద్వినిర్ముక్తం సద్యథా పరిశుద్ధం భవతి, తథా మామాపః సర్వస్మాదేనసః శోధయన్త్వితి తాత్పర్యార్థః. అత్ర కారికాకారః—శ్లో. (యా) 'అద్భ్యో జాతా కశ్యపేన్ద్రాగ్నిం వైద్యుతబాడబమ్, గర్భం యా దధిరే నానారూపాస్థిత్యిపశేన తాః శం దుఃఖం శమయిత్వా నః స్యోనాస్సన్తు సుఖప్రదాః, యాసాం మధ్యే దణ్డధరః పుణ్యపాపే వివేచయన్. వరుణో యాతి మధురస్యన్దిన్యః పూర్వవత్పరమ్, యాసామమృతరూపాణాం భక్షణం కుర్వతేఽమరాః. వృష్ట్యాత్మనా యా (చ) బహుధా ఖేచ యా (సేచకాః) పృథివీమపి,పయసా తద్గతాకారైః సిఞ్చన్తీతి త్రిలోకగాః.

శుక్రా విశుద్ధాస్తా ఆపః శంనుదాః సన్తు శర్మదాః, ఆపః కల్యాణ దృష్ట్యా మాం పూతః స్యా ఇతి పశ్యేత తను వా సౌమ్యయా మూర్త్యా స్పృశేత త్వచం (తాంగంచ)మామికా(క)మ్, అహ్వా యామ్యప్సు వసతో వహ్నీన్వా బాడబాదికాన్. ఆపో యూ యం యశో వర్చో బలమోజో నిధత్త వై.' ఏతత్సర్వం సన్ధ్యా త్రయేఽపి సమానమ్. జలప్రాశనమన్త్రాస్తు విశేషతో వర్ణి తాః పూర్వమాపో హి ష్ఠేతి నవభిర్మార్జనం పశ్చాదపి తథైవ, ఇతరేషు మార్జనమన్త్రేషు సర్వముక్త్వా తతః కర్తవ్యం తదేవ శిష్టాచారాత్. ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాసిష్య ఇతి ప్రాతః, మాధ్యా హ్నికసన్ధ్యాముపాసిష్య ఇతి మధ్యాహ్నే, సాయంసన్ధ్యావిష యే తు సమ్యగథస్తాత్సంకల్పో నిర్ణీతః, అత్ర విద్యారణ్యస్వా మిభిరుదాహృతం మాధవీయే—'అథాతః సన్ధ్యోపాస్తి(న్ధ్యోప న్దన) విధిం వ్యాఖ్యాస్యామస్తీర్థం గత్వా ప్రయతోఽభిషిక్తః ప్రక్షాల్య పాణిపాదమాచమ్యాగ్నిశ్చ మా మన్యుశ్చేతిసాయ మపః పిబేత్సూర్యశ్చేతి ప్రాతః సావిత్ర్యా సురభిమత్యాఽ బ్లిఙ్గాభిర్హిరణ్యవర్ణీయాభిః పావమానీభిర్వ్యాహృతిభిరన్యైశ్చ పవిత్రైరాత్మానం ప్రోక్ష్య ప్రయతో భవతి.' ఇతి. అథార్ఘ్య ప్రదానం కర్తవ్యమ్, తద్వినియుక్తమన్త్రస్త్వనుపదమేవ వ్యా ఖ్యాస్యతే.

మధ్యాహ్నసన్ధ్యార్ఘ్యప్రదానమన్త్రః.

మాధ్యాహ్నికసంధ్యాయామర్ఘ్యప్రదానవినియుక్తం మన్త్రమాహ:—

మూ. మం. హగ్ంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతి థిర్దురోణసత్, నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా ఋ

తజా అద్రిజా ఋతం బృహత్.

(తై. ఆ. ౧౦. ౪.)

భా హగ్ంస ఇతి. హన్త్యాహవనీయాదిదేశేషు వ్యాపకతయా గచ్ఛతీతి హగ్ంసః=పరమాత్మా, 'హంసో నామ సదా శివః' ఇతి వచనాత్ స తు కీదృశ ఇత్యపేక్షాయామాహ— శుచిషదితి, శుచౌ దేశే=అవిముక్తాదిపుణ్యక్షేత్రజాతే సీదతీతి శుచిషత్; 'క్షేత్రాణాం పతయే నమః' ఇత్యాదౌ తథా దర్శనాత్. వసన్త్యస్మిఞ్జగతీతి వసుః, వాసయతీతి వా వసుః, 'వాసనాద్వాసుదేవస్య వాసితం తే జగత్త్రయమ్' ఇతి దర్శనాత్. అన్తరిక్షే సీదతీతి అన్తరిక్షసత్; 'యోఽన్తరిక్షే తిష్ఠతి' ఇతి శ్రుతేః. 'హోతా = అగ్నిరూపేణ దేవానామాహ్వాయితా, 'ఋషిర్హోతా నిషసాద' ఇతి శ్రుతేః. యద్వా హోతా = దేవానామాహ్వాతా వహ్నిస్తద్రూప ఇత్యర్థః. 'అగ్నిం దూతం వృణీమహే' ఇతి శ్రుత్యా వహ్నేర్దేవహోతృత్వావగమాత్; వేద్యాం భూలోకాదౌ వ్యాపకత్వేన సీదతీతి వేదిషత్; 'సా వా ఇయగ్ం సర్వైవ వేదిః' ఇతి శ్రుతేః. వేద్యాం పరిష్కృతభూమ్యాం సీదతి తిష్ఠతీతి వేదిషత్; 'వేదిః పరిష్కృతా భూమిః' ఇతి కోశాత్. 'వేదిర్వై పరోఽన్తః పృథివ్యాః' ఇతి శ్రుత్యా వేదికాయాః సర్వోత్కృష్టత్వావగమాత్. తత్ర పరమాత్మాఽవిర్భావో యుక్త ఇతి భావః. అతిథిః అతిథిసదృశః, తల్లక్షణం తు, స్వధర్మయుక్తంకుటుమ్బినమభ్యాగచ్ఛతి ధర్మపురస్కారో నాన్యప్రయోజనః సోఽతిథిర్భవతి,ఇతి.ధర్మపురస్కారః క్రత్వాద్యనుష్ఠానం పురస్కృత్య తత్సిద్ధ్యర్థం యాచ్ఞాపర ఇత్యర్థః. కేచిదభ్యాగత ఇతి వదన్తోఽభ్యాగతః స్వయం విష్ణు'

రితి వచనముదాహరన్తి, తన్న; అభ్యాగతస్యాన్నమాత్రార్థి
త్వాత్. అతిథేస్తు వర్ణితలక్షణలక్షితత్వేన తద్విలక్షణత్వాత్.
తస్మాదతిథిశబ్దస్య నాన్నమాత్రార్థాభ్యాగతోఽర్థః. కింతు వర్ణిత
ఏవార్థః. నన్వభ్యాగతపదమపి తథావిధార్థవాచకం నాన్నమా
త్రార్థవాచకమితి చేత్, ఓం; సంజ్ఞాభేదేఽపి న తు సంజ్ఞిభేద
ఇతి సారమ్. దురోణేషు గృహేషు సీదతి గచ్ఛతీతి దురోణ
సత్; 'అజస్రో దీదిహి నో దురోణ' ఇతి దురోణశబ్దస్య స్థాన
పరత్వదర్శనాత్, బ్రహ్మాణ్డాఖ్యగృహపతిరిత్యర్థః. నృషు వై
శ్వానరరూపేణ సీదతీతి నృషత్, 'అహం వైశ్వానరో భూ
త్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః' ఇతి స్మృతేః. వరే=శ్రేష్ఠే
తీర్థాదౌ సీదతీతి వరసత్.'నమస్తీర్థ్యాయ చ' ఇతి శ్రుతేః. య
ద్యపి శుచిషదిత్యనేనైవాయమర్థః సిద్ధస్తథాఽప్యాదరాత్పున
ర్వచనమ్. మన్త్రేషు జామితా నాస్తీతి (పౌనరుక్త్యమితి) భావః.
ఋతే=యజ్ఞేనిష్పాదకత్వేన సీదతీతి ఋతసత్, వ్యోమని సూ
ర్యాత్మనా సీదతీతి వ్యోమసత్, అప్సు జలేషు జాయత ఇతి
అబ్జాః'యోఽప్సు తిష్ఠన్' ఇతి శ్రుతేః 'జనసనఖనక్రమగమో
విట్' ఇతి విట్. 'విడ్వనోరనునాసికస్యాఽత్' ఇతి నకారా
స్యాదాదేశః. గోష్వన్తర్యామిత్వేన ప్రాదుర్భూతో గోజాః,
'పశుపతయే చ' ఇతి శ్రుతేః. ఋతే యజ్ఞే భోక్తృత్వేన జాత
ఋతజాః, 'భోక్తారం యజ్ఞకర్మణః' ఇతి స్మృతేః. అద్రిషు పర్వ
తేషు జాతః స్థిత ఇతి అద్రిజాః, యః సర్వేషు భూతేషు
తిష్ఠన్' ఇతి శ్రుతేః. ఈదృశః పరమాత్మా, బృహత్=అధికమ్,
ఋతమ్=ఉపాసనాత్మకం యజ్ఞం నిష్పాదయత్వితి శేషః. అథ
సజలేన పాణినా త్రిః ప్రదక్షిణమనువ్రజనం కర్తవ్యమ్,

'యత్ప్రదక్షిణం ప్రక్రా(క్ర)మన్తి తేన పాప్మానమవధూన్వన్తి' ఇతి శ్రుతేః. 'అసావాదిత్యమన్త్రేణ సోదకేనైవ పాణినా, ప్రదక్షిణమనువ్రజ్య వాచయేత్సన్ధ్యయోర్ద్వయోః' ఇతి స్మృతేశ్చ సంధ్యయోరిత్యుపలక్షణమ్. సంధ్యానామపీతి జ్ఞేయమ్. అతఏవైతత్సంధ్యాత్రయేఽపి సమానం భవతి. తథైవ శిష్టాచారాత్.

సన్ధ్యాప్రదక్షిణప్రకారః.

తత్ర వినియుక్తం మన్త్రమాహ—

మూ. మం. అసావాదిత్యో బ్రహ్మ.

(తై. ఆ. ౨. ౨.)

అసావితి. అసౌ ఇతి పాణినా నిర్దేశః, ఆదిత్యః పరమాత్మా, ఉభయోరైక్యానుసంధానం సంధ్యావన్దనస్య ప్రధానభూతం ఫలం భవతి. "అసావాదిత్యో బ్రహ్మేతి బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి యఏవం వేద" ఇతి శ్రుతేః. అత్రేదం రహస్యం ప్రకాశ్యతే—కాలత్రయేఽప్యర్ఘ్యదానం కర్తవ్యం తత్ర సాయంప్రాతఃకాలయోరర్ఘ్యత్రయం ప్రకృతమ్, మధ్యాహ్నే త్వేకమర్ఘ్యం విహితమ్,ఇదం చ యథాకాలమేవ కర్తుం శక్యమ్, కాలే త్వతిక్రాన్తే ప్రాయశ్చిత్తతయా ప్రాణాయామోఽర్ఘ్యప్రక్షేపణం చ కర్తవ్యమ్. ఉభయోస్సముచ్చయో న తు వికల్ప ఇత్యుక్తమధస్తాత్ తత్రాయం ప్రయోగః—విధివదాచమ్య యథాశక్తి ప్రాణానాయమ్య మమ సాయంసన్ధ్యాకాలాతిక్రమణదోషపరిహారార్థమ్,ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యపూర్వకమర్ఘ్యప్రదానం కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య నూతనోదకేన సశిరస్కయా సవ్యాహృతికయా గాయత్ర్యా ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యమేకం దద్యాత్,

ఏవం ప్రాతః, న చైవం ప్రాయశ్చిత్తకరణే ప్రమాణాభావః. 'నియమాతిక్రమణే చాన్యస్మిన్' ఇతి సూత్రకారవచనాత్, ప్రాణాయామఃప్రాయశ్చిత్తతయాకర్తవ్యః, 'ఆచాన్తోవిధివత్ప్రాణానాయమ్యచతురర్ఘ్యకం, కాలాతీతవిశుద్ధ్యర్థందత్వా సన్ధ్యాం సమాచరే, దితి స్మృతేః. తతశ్చతురర్ఘ్యం దేయమితి వివేకః. యథాకాల మనుష్ఠానేత్వేకైకః ప్రాణాయామః కర్తవ్యః సన్ధ్యాదావర్ఘ్యః, 'సన్ధ్యాదావర్ఘ్యదానే చ ప్రాణాయామైకమాచరేత్' ఇతి వచనాత్. షట్కర్మచంద్రికాయామప్యుక్తమ్- శ్లో. 'ఏవం సమ్మార్జనం కృత్వా బహిశ్శుద్ధ్యర్థకారకమ్, తతోఽభ్యన్తరశుద్ధ్యర్థం ప్రాణాయామం సమాచరేత్.' ఇతి. అత్రాయం సిద్ధాన్తః—యథా కాలాతిపత్తౌ సన్ధ్యావన్దనం క్రియతే తథా ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యమేకం దాతవ్యం తదనన్తరం సాయం ప్రాతః త్రీణ్యర్ఘ్యాణి దాతవ్యాని. తత్ర ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యదానాత్పూర్వమేకః ప్రాణాయామః కర్తవ్యః. పునః ప్రధానార్ఘ్యదానేఽపి కర్తవ్య ఇతిచేన్న, ఏకం ప్రాణాయామమేవాఽదాయ ప్రధానార్ఘ్యదానస్యాపి ప్రాణాయామపూర్వకత్వసిద్ధేః యథా పవమానప్రసర్పణేఽధ్వర్యుముఖాః ప్రసఙ్జిర ఇత్యత్రైకేనైవాధ్వర్యుణా సర్వే ప్రస్తోత్రాదయోఽధ్వర్యుముఖా భవన్తి. యథాఽఽశ్వలాయనసూత్రే బ్రహ్మయజ్ఞప్రకరణే ఓంపూర్వా వ్యాహృతయఇత్యేకప్రణవమాదాయ సర్వాసాం వ్యాహృతీనాం నారాయణాశయాత్ప్రణవపూర్వకత్వం; యథోభయోరపి దర్శపూర్ణమాసయోరేకా మన్వారమ్భణీయామాదాయ తదారమ్భపూర్వకత్వం తద్వత్ప్రకృతేఽపీతి న కోఽపి

దోషః. న చోభయత్రాపి ప్రాణాయామానుష్ఠాన మస్తు బాధకాభావాదితి వాచ్యమ్. తథాత్వే, వచనాభావాత్, తత్కల్పనాయామనుపపత్తివిరోధాచ్చ. తథాహి ప్రథమాచమనం కృత్వా ప్రాణానాయమ్య ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యదానం కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య తత ఉత్థాయార్ఘ్యం దత్వా పునరుపవిశ్యాఽఽచమ్య పునః ప్రాణానాయమ్య పునరుత్థాయ ప్రధానార్ఘ్యాణి దేయానీతి వాచ్యమ్ న హ్యత్రావిగీతశిష్టాచారో దృశ్యతే, తస్మాదుపపత్తివిరుద్ధోఽయం పక్ష ఇత్యస్మదుక్తమేవ సమ్యక్ తత్రాయం ప్రయోగః— వర్ణితరీత్యాఽఽచమ్య యథాశక్తి ప్రాణానాయమ్య దేశకాలావనుకీర్త్య మమ సన్ధ్యాకాలాతిక్రమణదోషపరిహారార్థం ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యదానపురస్సరమర్ఘ్యదానం కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య జలం గృహీత్వోత్థాయ తర్జన్యఙ్గుష్ఠయోరసంసర్గం యథా తథా ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యం దత్వా.

అర్ఘ్యదానప్రకారః.

సాయం ప్రాతశ్చ త్రీణి త్రీణ్యర్ఘ్యాణి దద్యాత్ అత్ర స్మృతివచనాన్యుదాహ్రియన్తే— శ్లో. 'ప్రాఙ్ముఖః సతతం విప్రః సన్ధ్యోపాసన (న్ధ్యావన్దన) మాచరేత్, అర్ఘ్యప్రక్షేపణం కుర్యా దాదిత్యాభిముఖో ద్విజః' ఇతి 'ప్రాతః ప్రహ్వః క్షిపేదప్సు మధ్యాహ్నే ఋజుసంస్థితః, అర్ఘ్యప్రక్షేపణం కుర్యాత్సాయం తూపవిశన్భువి. పాణిభ్యాం జలమాదాయ గాయత్ర్యాచాభిమన్త్రితమ్, గోశృఙ్గమాత్రముద్ధృత్య జలమధ్యే జలం క్షిపేత్. జలే త్వర్ఘ్యం ప్రదాతవ్యం జలాభావే తు తత్స్థలే, సంప్రోక్ష్య వారిణా సమ్యక్పశ్చాదర్ఘ్యం యథావిధి' అత్రాపి ప్రదాతవ్యమిత్యన్వయః. ఇదం చ వచనం ప్రాతర్మాధ్యాహ్నికసం

ధ్యాకాలార్ఘ్యదానవిషయమ్. తదుక్తమ్ —శ్లో. 'ఉపవిశ్య తు
సాయాహ్నే జలే త్వర్ఘ్యం న విక్షిపేత్, నిక్షిపేద్యది మూఢా
త్మా రౌరవం నరకం వ్రజేత్. ఇతి సాయముపవిశ్య వారిణా
సంప్రోక్ష్య భూమావర్ఘ్యదానం కార్యం. న జల ఇత్యర్థః. ఆశ్వ
లాయనశాఖిభిరపి సాయముపవిశ్యైవార్ఘ్యదానం కార్యమ్.
తదుక్తం బహ్వృచస్మృతిసంగ్రహకారేణ—సాయం తిష్ఠతో
ఽర్ఘ్యవిధానం శాఖాన్తరవిషయం, ఆశ్వలాయనస్తు సాయ
ముపవిశ్యైవార్ఘ్యప్రక్షేపణం కుర్యాత్, ప్రక్షేపణానన్తరము
త్థాయాద్భిరాత్మానం పరిషిచ్య ప్రదక్షిణీకృత్యోపవిశ్య ఆచా
మేత్ ఇతి మధ్యాహ్నే తు యథాకాలమేకమర్ఘ్యం దేయం
కాలాతిపత్తౌ తు ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యం దత్వా తతః ప్రధానార్ఘ్యం
దేయమితి వివేకః. 'మధ్యాహ్నే చాఞ్జలిక్షేపం సకృదేవ సమా
చరేత్' ఇతి వచనాత్. న చ మధ్యాహ్నే ప్రాయశ్చిత్తార్ఘ్యా
నుష్ఠానే వచనాభావః శఙ్కనీయః, 'చతురర్ఘ్యం తు గాయ
త్ర్యా శిరోవ్యాహృతిసంయుతమ్, కాలాతీతవిశుద్ధ్యర్థం త్రిస
న్ధ్యాసు(ంతు)సమాచరేత్' ఇతి వచనేన సన్ధ్యాత్రయేఽపి తద
నుష్ఠానవిధానాత్. అత్రాయం విశేషః—మధ్యాహ్నే బ్రహ్మ
యజ్ఞాత్పూర్వమాపస్తంబీయానాం సన్ధ్యానుష్ఠానం కార్యమ్,
యథా ప్రాతరుపాసనాద్యనుష్ఠానానన్తరం బ్రహ్మయజ్ఞః ప్రాప్నో
తి తథా మాధ్యాహ్నికసన్ధ్యామకృత్వైవ న కర్తవ్యః, తథైవ
శిష్టాచారాత్, స్మృతికారైరంగీకారాచ్చ. ఆశ్వలాయనశాఖి
నాం తు సన్ధ్యావన్దనాత్ప్రాగేవ బ్రహ్మయజ్ఞః కర్తవ్యః. తతో
మధ్యాహ్నసన్ధ్యేతి నిగర్వః తదుక్తం బహ్వృచస్మృతిసంగ్రహ
కారేణ. శ్లో. 'మధ్యాహ్నే స్నానవేళాయాం స్నానవస్త్రం

న పీడయేత్, పీడయేద్యది మూఢాత్మా తత్స్నానం నిష్ఫలం భవేత్. తీరే నిక్షిప్య తద్వస్త్రం బ్రహ్మయజ్ఞమథాచరేత్, తతో మాధ్యాహ్నికీం సన్ధ్యాం కుర్యాదిత్యాశ్వలాయనః' ఇతి. శౌనకః—'మధ్యాహ్నే చ పునః స్నాత్వా బ్రహ్మయజ్ఞం సమాచరేత్, తతో మాధ్యాహ్నికీం సన్ధ్యాం కృత్వా తు గృహమావిశేత్.' ఇతి తత్ర మధ్యాహ్నో ముఖ్యకాలః, 'మధ్యమా స్నానకర్మణి' ఇతి వచనాత్, మధ్యమా మాధ్యాహ్నికీ సన్ధ్యా స్నానకర్మణి మధ్యాహ్నకాల ఇత్యర్థః. తత్ర గౌణకాలః, సన్ధ్యా మాధ్యాహ్నికీష్యతే' ఇతి తథా, శ్లో. 'మధ్యాహ్నే తూత్తమా ప్రోక్తా సఙ్గమే మధ్యమా స్మృతా, అపరాహ్ణేఽధమా ప్రోక్తా మధ్యసన్ధ్యా త్రిధా మ'తేతి. తర్జన్యఙ్గుష్ఠయోగేన నార్ఘ్యదానం కార్యమిత్యుక్తం స్మృత్యన్తరే---'తర్జన్యఙ్గుష్ఠయోగేన రాక్షసీ ముద్రితా భవేత్, యో దదాతి తయా చార్ఘ్యం తత్తోయం రుధిరం భవేత్' ఇతి, ఏవమర్ఘ్యప్రదానం కృత్వా ప్రదక్షిణమనువ్రజ్య ఆచామేత్. తథా చ శ్రూయతే—'యత్ప్రిదక్షిణం ప్రక్రమన్తి తేన పాప్మానమవధూన్వన్తీతి. 'మన్దేహానాం వినాశాయ నిక్షిపేత్తు జలాఞ్జలీన్, ప్రాయశ్చిత్తార్థమాచమ్య ముచ్యతే దైత్య (బ్రహ్మ) హత్యయా' ఇతి చ.

సన్ధ్యాఙ్గతర్పణమ.

అథ సన్ధ్యాఙ్గతర్పణం కర్తవ్యం; శిష్టాచారాత్. తదుక్తమాహ్నికే—'క్రమాత్సన్ధ్యాం చ గాయత్రీం బ్రాహ్మీం చ నిమృజీం తథా, తర్పయామీతి వక్తవ్యం చతస్రో దేవతాః క్రమాత్' (ప్రతి) తత్రాయం ప్రయోగః—ఆచమ్య ప్రాణానాయమ్య మమ దురితక్షయార్థం పరమేశ్వరప్రీత్యర్థం సాయం

సన్ధ్యాఙ్గత్వేన తర్పణం కరిష్య ఇతి సంకల్ప్య సంధ్యాం తర్ప యామి, సరస్వతీం తర్పయామి, వైష్ణవీం తర్పయామి, నిమ్మృజీం తర్పయామీతి సాయం చతస్రో దేవతా స్తర్పయేత్, ఏవం ప్రాతః సంకల్పం కృత్వా సంధ్యాం తర్పయామి, గాయత్రీం తర్పయామి, బ్రాహ్మీం తర్పయామి, నిమ్మృజీం తర్పయామీతి ప్రాత స్తర్పయేత్. ఏవం మధ్యాహ్నే సంకల్పం కృత్వా సంధ్యాం తర్పయామి, సావిత్రీం తర్పయామి, రౌద్రీం తర్పయామి, నిమ్మృజీం తర్పయామీతి తర్పయేత్. అత్రాయం విశేషః—సన్ధ్యాత్రయేఽప్యర్ఘ్యదానానంతరం కేచిదస్త్రోపసంహారణం కుర్వంతి, తత్తా(న్త్రా)న్త్రికసన్ధ్యావిషయం న తు వైదికసన్ధ్యావిషయమ్; ప్రత్యక్షవేదే వేదమూలమన్వాదిమహాస్మృతిషు చాస్త్రోపసంహారణస్యాను క్తత్వాత్ తస్మాదస్త్రోపసంహారాదికం న కర్తవ్యమితి సర్వం రమణీయమ్.

ఆశౌచే సన్ధ్యావిధిః.

అత్రేదం తత్త్వం విచార్యతే, ఆశౌచే సంధ్యావన్దనం కర్తవ్యముతాకర్తవ్యం వేతి—ఆశౌచాదౌ సన్ధ్యావన్దనమర్ఘ్యాన్తమిత్యుక్తమధస్తాత్. స్మృత్యన్తరే విశేషః కథితః— 'సంధ్యామిష్టిం చ హోమం చ యావజ్జీవం సమాచరేత్, నత్యజేత్సూతకే వాఽపి త్యజన్గచ్ఛత్యధోగతిమ్.' ఏతద్వచనం మానసికసంధ్యావందనాభిప్రాయమ్. తదుక్తం పులస్త్యేన— 'సూతకే మృతకే చైవ సంధ్యాకర్మ న సంత్యజేత్, మనసోచ్చారయేన్మంత్రాన్ప్రాణాయామమృతే ద్విజః' ఇతి. యత్త్వాశౌచస్య కర్మాధికారపరిపంథిత్వాదాశౌచకాలే నానుష్ఠానం సంభవతీతి, తదపి న, తాత్కాలిక్యాః శుద్ధేః సమ్భవాత్.

తథాఽఽహ పరాశరః—శ్లో. 'ఉపాసనే తు విప్రాణామఙ్గశుద్ధిశ్చ జాయతే' ఇతి. గోభిలః—శ్లో. 'అగ్నిహోత్రాదిహోమార్థం శుద్ధిస్తాత్కాలికీ స్మృతా' ఇతి. నన్వేవమప్యాశౌచాదౌ సన్ధ్యాకర్మ కర్తుం న శక్యతే. ఆశౌచస్య కర్మాధికారపరిపన్థిత్వేన తదయోగ్యకాలత్వాత్. అత ఏవ విష్ణుపురాణేఽపి—శ్లో. 'సర్వకాలముపస్థానం సన్ధ్యాయాః పార్థివేష్యతే, అన్యత్ర సూతకాశౌచవిభ్రమాతురభీతితః' ఇతి. కించ సూతకాదౌ సత్యపి సామర్థ్యే సన్ధ్యాకర్మ న కార్యమిత్యాహ మరీచిః—శ్లో. 'సూతకే కర్మణాం త్యాగస్సన్ధ్యాదీనాం విధీయతే' ఇతి. అత్ర బ్రూమః—పూర్వోదాహృతపులస్త్యవచనబలేన తాసాం వాచామాచమనాద్యభివాదనాన్తకర్మరూప సన్ధ్యాకలాపస్య సవిశేషానుష్ఠాననిషేధే తాత్పర్యకల్పనాత్. అత ఏవ పరాశరమాధవీయే—'ప్రాణాయామం వినా మానసికమస్యతాత్కాల్యమ్' ఇత్యుక్తమ్.

వ్యాధితస్య సన్ధ్యావిధిః.

నను వ్యాధితస్య కథమనుష్ఠానప్రకారః. ఉచ్యతే—జ్వరితస్య యావదనుష్ఠానాభావే ఽప్యదోషాత్, స్వస్థస్యైవ తన్నియమాత్, తథాఽఽహ యాజ్ఞవల్క్యః—'అనార్తశ్చేత్సృజేద్యస్తు స విప్రః శూద్రసమ్మితః, ప్రాయశ్చిత్తీ భవేచ్చైవ లోకే భవతి నిన్దితః' ఇతి. అత్రిరపి—'నోపతిష్ఠన్తి వై సన్ధ్యాం స్వస్థావస్థాశ్చ యే ద్విజాః, హింసన్తి చ సదా తే వై భగవన్తం దివాకరమ్'ఇతి నన్వార్తస్య కా గతిః, కుశలైవ. పిత్రా భ్రాత్రా వా స్వానుష్ఠానం కారయితవ్యమ్, స తు సర్వాత్మనా లోపః, నిత్యకర్మత్వాత్,తదుక్తం స్మృత్యన్తరే—

శ్లో. 'ఉన్మత్తదోషయుక్తస్య వ్యాధితస్య చ నిత్యశః, పితా భ్రాతా తథాఽన్యో వా సన్ధ్యావన్దనమాచరేత్' అత్రాయమాశయః—జ్వరాదినా యతిఙ్కించిత్పీడితత్వే శుద్ధమమ్బరం ధృత్వా వాగ్యతః సమాసీనః స్వేష్టదేవతాం ధ్యాత్వా విభూతిలేపనం కృత్వా తప్తవారిణా, త్రిరాచమ్య యథాశక్తి సన్ధ్యావన్దనం (కర్మ)కుర్యాత్. రుగ్ణస్య తప్తోదకాచమనం న నిషిద్ధమిత్యాపస్తమ్బమునిరాహ—'తప్తాభిశ్చ కారణాత్' ఇతి కారణం=జ్వరాదికమితి వృత్తికారః అత్యార్తశ్చేత్పితరం భ్రాతరమన్యం వా శిష్యాదికం సమాహూయ నాహమనుష్ఠాతుం శక్నోమి త్వమేవైతదాచరేతి నిర్దిశేత్. యజమానస్యోపాత్తదురితక్షయార్థమితి సంకల్పః. ఏతేనోన్మత్తో వ్యాఖ్యాతః.

ఇతి శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞవంశ్య శ్రీకృష్ణపణ్డితవిరచితే
నిర్ణయకల్పవల్ల్యాఖ్యే తైత్తిరీయసంధ్యాభాష్యే
తృతీయో గుచ్ఛః.

అథ చతుర్థో గుచ్ఛః.

గాయత్రీహృదయమంత్రార్థః.

అథ గాయత్రీజపాత్పూర్వమోమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మేతి గాయత్రీహృదయం పఠనీయమ్. తథాఽఽహ శౌనకః—'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మేత్యేతద్ధృదయముచ్యతే, గాయత్ర్యాస్తత్పఠిత్వాఽఽదౌ జపకర్మ సమాచరేత్.' ఇతి. తదిదానీం వ్యాఖ్యాయతే—

మూ. మం. ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ, అగ్నిర్దేవతా బ్రహ్మ ఇత్యార్షమ్, గాయత్రం ఛన్దం పరమాత్మం సరూపమ్, సాయుజ్యం వినియోగమ్.

(తై. ఆ. ౧౦-౩౩.)

ఓమిత్యేకాక్షరమితి. ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ పరమాత్మేతి వాచ్యవాచకయోరభేదః ఏతత్సర్వం వ్యాహృతివ్యాఖ్యానావసరే సమ్యఙ్నిరూపితమధస్తాత్, ఓమితి రూపనిష్పత్తిప్రకారోఽపి దర్శితః, విశేషస్తు భగవత్పాదీయమతానుసారేణ ప్రపఞ్చ్యతే. ప్రపఞ్చసారే మన్త్రసృష్టిప్రకరణే నిర్దిష్టమ్— 'యోఽయం పరమహంసాఖ్యో మన్త్రః సోఽహమితీరితః, సహార్లోపేఽస్య పూర్వత్వే సన్ధావోమితి జాయతే అకారశ్చ తథోకారో మకారశ్చాత్ర వర్ణకాః' ఇతి. యోఽహంసోఽహమితి పరమహంసాఖ్యో మన్త్రః, తస్య సకారహకారయోర్లోపే పూర్వసన్ధౌ చ కృతే ఓమితి రూపం జాయేత ఇతి వాక్యార్థః. బ్రహ్మధ్యాయన్నేవోమిత్యేకాక్షరమితిజపేత్. తదాహుస్తత్రైవశంకరభగవత్పాదీయాః—శ్లో. 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ ధ్యాయన్నేవ జపన్ద్విజః, అవాప్త సర్వకామోఽసావాత్మతత్త్వాయ కల్పతే' ఇతి. ప్రకృతమనుసరామః. తస్యఋష్యాదికం దర్శయతి—అగ్నిర్దేవతేతి. తస్యేతి శేషః. 'అగ్నిః' అఙ్గతి సకలవేదాన్తప్రతిపాద్యత్వంగచ్ఛతీతి వ్యుత్పత్త్యాఽగ్నిశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వమ్, అగిరగీ తిదణ్డధాతుః, 'అఙ్గేర్నలోపశ్చ' ఇత్యౌణాదికసూత్రేణ నిప్రత్యయో నలోపశ్చ 'యో దేవానాం నామధా' ఇతి శ్రుతేః. తస్య ప్రణవస్యాగ్నిః పరమాత్మా దేవతా, అధిదేవతేత్యర్థః. బ్రహ్మ పరబ్రహ్మ ఆర్షమ్, ఋషిః, గాయత్రం ఛన్దః=గాయత్రీఛన్దః, పర

మాత్మం సరూపం=పరమాత్మా స్వరూపం, తదభివ్యక్తియోగ్య స్థానత్వాదితి భావః.సాయుజ్యం వినియోగం=మోక్షే వినియోగః ఇతిః ప్రకారార్థే, తథా చైవం ప్రకారేణ ప్రణవస్వరూపం జానీయా దిత్యర్థః. తదుక్తం శంకరభగవత్పాదైః—'ప్రణవే బ్రహ్మ ఋషిః ప్రోక్తశ్ఛన్దో గాయత్రముచ్యతే, పరమాత్మా దేవతాఽయం మోక్షాదౌ వినియుజ్యతే' ఇతి. అతఏవాగ్ని పదస్య పరమాత్మపరత్వం వ్యాఖ్యాతమ్.

గాయత్రీప్రార్థనామంత్రార్థః.

అథ సకలదేవమాతరం (వరాం) గాయత్రీం ప్రార్థయతే:--

మూ. మం. ఆయాతు వరదా దేవీ అక్షరం బ్రహ్మ సంమితమ్, గాయత్రీం ఛన్దసాం మాతేదం బ్రహ్మ జుషస్వ మే, యదహ్నాత్కురుతే పాపం తదహ్నాత్ప్రతిముచ్యతే, యద్రాత్రియాత్కురుతే పాపం తద్రాత్రియాత్ప్రతిముచ్యతే, సర్వవర్ణే మహాదేవి సన్ధ్యావిద్యే సరస్వతి.

(తై. ఆ. ౧౦-౩౪.)

ఆయాత్వితి. వరదా=ఉపాసకానామభీష్టఫలప్రదానశీలా, దేవీ=గాయత్రీనిత్యానన్దసంపన్నా,మాతృకాత్మికేత్యన్యే,ఆయాతు=అస్మదనుగ్రహార్థమస్మత్సకాశమాయాత్విత్యర్థః. అథ తాం స్తౌతి—అక్షరమితి. అక్షరం = క్షరణరహితం నిత్యం, సమ్మితం= సమ్యగ్వేదాన్తప్రమాణేననిశ్చితం,బ్రహ్మ=పరమాత్మాత్వమేవేతి శేషః. అస్తు తతః కిం తత్రాహ—గాయత్రీమితి ఛన్దసాం మాతా=సర్వేషాం వేదానాం జననీ, సకలవేదనిర్గళితసారభూత

త్వాదిత్యర్థః.తదుక్తమాపస్తమ్బసూత్రే—సూ. 'సర్వేభ్యో వై వేదేభ్యః సావిత్ర్యనూచ్యత ఇతి హి బ్రాహ్మణమ్' ఇతి. తథాఽఽహ మనురపి—శ్లో. 'త్రిభ్య ఏవ తు వేదేభ్యః పాదం పాదమదూదుహత్, తదిత్యృచోఽస్యాః సావిత్ర్యాః పరమేష్ఠీ ప్రజాపతిః'ఇతి గాయత్రీం గాయత్రీఛన్దోఽభిమానినీ దేవతేత్యర్థః. ప్రథమార్థే ద్వితీయాంపాఠ(త)శ్ఛాన్దసః ఇదం మత్కృతం స్తోత్రరూపం బ్రహ్మ తపః 'వేదస్తత్వం తపో బ్రహ్మ' ఇతి వచనాత్.జుషస్వ=అనుగృహాణ త్వమితి శేషః. జుషస్వేతి లిఙ్గాత్. గాయత్రి త్వమాగత్య మామనుగృహ్య మదాచరితం స్తోత్రం జుషస్వేతి స్వీకృతం భగవత్యై సమర్పయతీతి భావః. అథవా,వరదా దేవ్యక్షరం=వినాశరహితం, సంమితం=సమ్యగ్వేదాన్తప్రమాణేన నిశ్చితం,బ్రహ్మ=జగత్కారణం, పరతత్త్వముపదేష్టుమితి శేషః, ఆయాతు=ఆగచ్ఛతు, అస్మాకం బ్రహ్మతత్త్వం బోధయితుమాగచ్ఛత్వీత్యర్థః, ఏతదేవ స్పష్టయతి—గాయత్రీమితి.ఛన్దసాం మాతా గాయత్రీ=గాయత్రీపదాభిధేయాపరదేవతా, మే=మమ, ఇదంబ్రహ్మ=వేదాన్తప్రతిపాద్యంతత్త్వం, జుషస్వ=జోషయతూపదిశత్విత్యర్థః. జుషస్వేతి ఛాన్దసం రూపమ్, తస్య ఫలమాహ—యదహ్నాదితి అహ్నాత్, అహ్నా యత్పాపం, కురుతే కరోతి, తత్ పాపం, అహ్నాత్ అహ్నా ప్రతిముచ్యతే. ఉపాసకపురుషధారేయేణేతి శేషః. ఏతేన యద్రాత్ర్యాత్ ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్. అథ గాయత్ర్యాః సర్వాత్మకత్వం దర్శయన్నేవ సవిశేషం ప్రార్థయతే—సర్వవర్ణ ఇతి. సర్వవర్ణే మహాదేవి ఇతి గాయత్ర్యాః సమ్బోధనమ్.

గాయత్ర్యావాహనమంత్రార్థః.

మూ. మం. ఓజోఽసి సహోఽసి బలమసి భ్రాజోఽసి దేవానాం ధామనామాసి విశ్వమసి విశ్వాయుః సర్వమసి సర్వాయురభిభూరోం గాయత్రీమావాహయామి సావిత్రీమావాహయామి సరస్వతీమావాహయామి ఛన్దర్షీనావాహయామి శ్రియమావాహయామి గాయత్రియా గాయత్రీ ఛన్దో విశ్వామిత్ర ఋషిః సవితా దేవతాఽగ్నిర్ముఖం బ్రహ్మా శిరో విష్ణు ర్హృదయగ్ం రుద్రః శిఖా పృథివీ యోనిః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానా సప్రాణా శ్వేతవర్ణా సాంఖ్యాయనసగోత్రా గాయత్రీ చతుర్విగ్ంశత్యక్షరా త్రిపదా షట్కుక్షిః పఞ్చశీర్షోపనయనే వినియోగః.

(తై. ఆ. ౧౦-౩౫.)

ఏతాదృగ్విధే హే దేవి త్వం, ఓజోఽసి=ఇన్ద్రియాణాం శక్తిరసి, సహోఽసి = శత్రూణామభిభవనశక్తిరసి, బలమసి = శరీరసామర్థ్యరూపాఽసి, భ్రాజోఽసి = దీప్తిరూపాఽసి, దేవానాం=అగ్నీన్ద్రాదీనాం, ధామ=తేజో యదస్తి తన్నామా అసి= తద్దేవతానామైవేత్యర్థః. అథవా దేవానాం, ధామ = నివాసభూమిః, అసి=భవసి, నామ ఇతి ప్రసిద్ధౌ. సర్వదేవతాశ్రయభూమిర్భవసీత్యర్థః. విశ్వం = సర్వజగద్రూపం, త్వమేవ అసి, విశ్వాయుః=సంపూర్ణాయుస్స్వరూపాఽసి,ఏవం సర్వమసి సర్వాయుః ఇత్యుక్తానువాదః. యద్వా విశ్వం=సమస్తం స్థావరజాతం, అసి=భవసి, విశ్వాయుః = స్థావరజాతస్యాఽయురపి, త్వమేవ భవసి, అత్రాఽయుశ్శబ్దేన సత్తాకాలో వివక్షితః, న తు ముఖనాసికాన్తర్వర్తిప్రాణాఖ్యవాయుసంచారః. తస్య చేతన

ధర్మత్వాదితి ధ్యేయమ్. సర్వం=నిఖిలజఙ్గమజాతం త్వం అసి. సర్వస్య జఙ్గమజాతస్యాఽయుః అసి = ప్రాణధారణమసి, అభిభూః=నిఖిలస్య పాపస్య తిరస్కారహేతుః, ఓం=ప్రణవప్రతిపాద్యపరమాత్మరూపాఽసి. ఏతత్సర్వం సర్వాత్మకపరమేశ్వరప్రతిపాదకత్వా ద్గాయత్ర్యాః సంభవతీతి భావః. తాదృశీం గాయత్రీం మదీయే మనసి ఆవాహయామి. ఉపాసితుమితి శేషః. ఏవం సావిత్ర్యాదిరూపేణ గాయత్ర్యా ఆవాహనం.

గాయత్ర్యాదినామత్రయనిర్వచనమ్.

అత్రైకస్యా ఏవ సన్ధ్యాదేవతాయాః కాలభేదేన నామభేదాంగీకారాద్గాయత్ర్యాదిభేదేనాఽవాహనముక్తం పరాశరమాధవీయే—'గాయత్రీ నామ పూర్వాహ్ణే సావిత్రీ మధ్యమే దినే, సరస్వతీ చ సాయాహ్నే సైవ సన్ధ్యా త్రిధా మతా'ఇతి నామత్రయస్య నిర్వచనం కృతం గ్రన్థాంతరే—'గాయత్రీ ప్రోచ్యతే తస్మా ద్గాయన్తం త్రాయతే యతః, సవితృద్యోతనాత్సైవ సావిత్రీ పరికీర్తితా, జగతః ప్రసవిత్రీ వా వాగ్రూపత్వాత్సరస్వతీ' ఛన్దాంసి=గాయత్ర్యాదీన్యృషీ = న్విశ్వామిత్రాదీన్ ఆవాహయామి, శ్రియన్త్వేతామితి శ్రీర్లక్ష్మీస్తామ్ ఆవాహయామి. అథ గాయత్ర్యాశ్ఛన్దఋషిదేవతాదిస్వరూపం దర్శయతి—గాయత్రియా ఇతి. 'గాయత్ర్యా గాయత్రీ ఛన్దః, శిష్టం స్పష్టమ్. గాయత్రీస్వరూపమాహ—ప్రాణాపానేతి. పఞ్చప్రాణాత్మికేతి కదమ్బకార్థః. 'ప్రాణోఽపానః ఇత్యమరవచనా త్స్వరూపం వేదితవ్యమ్. సప్రాణా = దేవదత్తకూర్మధనంజయనాగకృకరాః పఞ్చోపప్రాణాస్తైర్యుక్తా. తస్యాః కీదృశావర్ణా ఇత్యపేక్షాయామాహ— శ్వేతవర్ణేతి. ఇదముపలక్షణమ్. గా

యత్ర్యాదిభేదేన రక్తవర్ణా కృష్ణవర్ణా చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్. తదుక్తమ్—'గాయత్రీ తు భవేద్రక్తా సావిత్రీ శుక్లవర్ణికా, సరస్వతీ తథా కృష్ణా ఉపాస్యా వర్ణభేదతః' ఇతి సా కింగోత్రేత్యత ఆహ—సాంఖ్యాయనేతి. సాంఖ్యాయనో నామ కశ్చిదృషి స్తేన సమానం గోత్రం యస్యాః సా 'సాంఖ్యాయనసగోత్రా' గాయత్రీపదం వ్యాఖ్యాతమ్. చతురధికా వింశతి స్తావత్పరిమితాన్యక్షరాణి వర్ణా యస్యాః సా 'చతుర్వింశత్యక్షరా', 'సంఖ్యాయా అల్పీయస్యాః' ఇతి చతుశ్శబ్దస్య పూర్వనిపాతః. త్రీణి పదాని యస్యాః సా త్రిపదా, జీబభావే యత్నః కార్యః. ఋగ్యజుస్సామవేదరూపపాదత్రయయుక్తేత్యర్థః. షట్ కుక్షయో యస్యాః సా షట్కుక్షిః. ప్రాచ్యాదిదిక్చతుష్టయమూర్ధ్వాధరే ద్వే ఆహృత్య షట్కుక్షిర్భవతీత్యర్థః పఞ్చ శీర్షాణి యస్యాః సా పఞ్చశీర్షా, వ్యాకరణం ప్రథమం శిరః, శిక్షా ద్వితీయమ్, కల్ప స్తృతీయమ్, నిరుక్తం చతుర్థమ్, జ్యోతిషామయనం పఞ్చమమ్. ఏతత్సర్వం గాయత్రీహృదయే ప్రతిపాదితమితి ధ్యేయమ్. సా కుత్ర వినియుజ్యత ఇత్యత ఆహ—ఉపనయన ఇతి.ఉపనయనం నామ ఆచార్యకర్తృకో మాణవకనిష్ఠః శ్రౌతః సంస్కారవిశేషః అస్మిన్వినియోగ ఇత్యర్థః. అత్రేదమాకూతమ్—తథావిధసంస్కారస్య గాయత్ర్యుపదేశసాధ్యత్వాత్సా తత్ర వినియుజ్యతే. మన్త్రార్థస్తు గాయత్రీజపసఙ్గే సమ్యగగ్రే వక్ష్యతే. అత్ర కేచిదుపనయనశబ్దం నిరాహుః—ఉప=సమీపే, నయన=ముపనయనమితి. అపరే తు 'గర్భాష్టమే వర్షే వసన్తే బ్రాహ్మణ ఆత్మానముపమానయ' స్వేతి బ్రూయాత్' ఇతి బోధాయనవచనముదాహరన్త ఉపనేతారం ప్రత్యుపనే

యస్య మాముపనయస్వేతి ప్రయోజనవ్యాపార ఉపనయన మిత్యుపనయనపదం వ్యాచక్రుః.

గాయత్రీజపవిధిః.

అథ గాయత్రీజపః కర్తవ్యః. కథమితి చేదత్ర శఙ్ఖః—'కుశబృస్యాంసమాసీనః కుశోత్తరాయాం వా కుశపవిత్రపాణిః పశ్చిమాభిముఖః సూర్యాభిముఖో వాఽక్షమాలామాదాయ దేవతాం ధ్యాయ న్గాయత్రీజపం కుర్యాత్' ఇతి. జపాత్పూర్వ మాచమనం కార్యమ్.తదాహ మనుః—"ఆచమ్య ప్రయతో నిత్యముభే సంధ్యే సమాహితః,శుభే దేశే జపఞ్జప్యముపాసీత యథావిధి'ఇతి.తచ్చాఽఽచమనం శ్రౌతం స్మార్తం వా కార్యమిత్యుక్తమధస్తాత్.శఙ్ఖవచనే గాయత్రీజపమిత్యత్ర ప్రణవవ్యాహృతియుతాం గాయత్రీం జపేత్, ఉపనయనకాలే తథోపదిష్టత్వాదితి నన్వేవం చేత్పచ్చోఽర్ధర్చశ ఇత్యాదికమపి జపకాలే భవేత్. ఉపనయనకాలే తథోపదిష్టత్వాదితి చేన్న. అగ్రే తన్నిరసిష్యతే,—శ్లో. 'ప్రణవవ్యాహృతియుతాం గాయత్రీం వై జపేత్తతః.' ఇతి వ్యాసవచనాచ్చ ప్రణవవ్యాహృతియుతాం గాయత్రీం జపేదితి గమ్యతే. యత్తు, శ్లో. 'ఓంకారం పూర్వముచ్చార్య భూర్భువః స్వస్తథైవ చ, గాయత్రీం ప్రణవం చాన్తే జపఏవముదాహృతః'ఇతి.అన్త ఇత్యన్తప్రణవప్రతిపాదకం యోగయాజ్ఞవల్క్యవచనం. తత్తు వానప్రస్థవిషయకం, న బ్రహ్మచారిగృహస్థవిషయకమ్. తథాచోక్తం చన్ద్రికాయామ్, శ్లో. 'గృహస్థో బ్రహ్మచారీ చ ప్రణవాద్యామిమాం జపేత్, అన్తే యః ప్రణవం కుర్యాన్నాసౌ వృద్ధిమవాప్నుయాత్' ఇతి. తత్రైవ—'సంపుటైక (వ) షడోంకారా గాయత్రీ త్రిపదా

(త్రివిధా)మతా,తత్రైకప్రణవా కార్యా గృహస్థైర్జపకర్మణీ'తి. తత్ర త్రయాణాం పక్షాణాం మధ్యే గాయత్రీ ఏకప్రణవా కార్యా, న తు ప్రణవాన్తరసహితేతి తాత్పర్యమ్.గృహస్థవద్వటోరపి జపః కర్తవ్యః. తథాఽఽహ వసిష్ఠః—శ్లో. 'గృహస్థవత్తు జప్తవ్యా సదైవ బ్రహ్మచారిభిః' ఇతి.

జపే కాలవిశేషేణ నియమాః.

నను కథంభూతేన గాయత్రీజపః కర్తవ్యః. ఉచ్యతే—సాయముపవిశ్య ప్రత్యఙ్ముఖో జపమాచరేత్; ప్రాతఃకాలే తిష్ఠన్ప్రాఙ్ముఖ ఇతి నియమః తథాఽఽహ మనుః—శ్లో. 'పూర్వాం సన్ధ్యాం జపేత్తిష్ఠన్సావిత్రీమాఽర్కదర్శనాత్,పశ్చిమాం తు సమాసీనః సమ్యగార్క్షవిభావనాత్'ఇతి. పూర్వాం సంధ్యాం ప్రాతస్సన్ధ్యాం పశ్చిమాం సాయంసంధ్యామిత్యర్థః. అత్రేదం తత్త్వం నిరూప్యతే—తత్రాఽర్కదర్శనాదార్క్షవిభావనాదిత్యుభయత్ర ఆఙ్ వర్తతే. తస్యావధ్యర్థకత్వం వాచ్యమ్, 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః'ఇతి పాణినిస్మరణాత్. తత్ర మర్యాదాఽవధిరితి సూత్రార్థః తథా చ నక్షత్రసూర్యయోర్దర్శనం గాయత్రీజపస్యైవావధిర్భవతి న తు స్థానోపవేశయోః, గాయత్రీజపస్యైవ ముఖ్యతయా వచనప్రతిపాద్యత్వాత్. తేన గౌణకాలే సన్ధ్యానుష్ఠానవేలాయామపి జపస్య ఆవశ్యకత్వేన తత్రాపి సాయంకాల ఉపవిశ్యైవ ప్రాతస్తిష్ఠన్నేవ జపేదితి గమ్యతే. తథా గ్రన్థాన్తరే—శ్లో. 'ప్రాతఃకాలే(ప్రాక్కాలేషు) తథా స్థిత్వా దర్భేషు సుసమాహితః, ప్రాణాయామత్రయం కృత్వా ధ్యాయేత్సన్ధ్యామితి శ్రుతిః' ఇతి. ఇదం ప్రాతస్సన్ధ్యాజపపరం. సన్ధ్యాం

గాయత్రీం. నన్విదమనుపపన్నమ్, శ్లో. 'తిష్ఠన్ ప్రాతర్జపేద్దేవీం బ్రహ్మచారీ సమాహితః' ఇతి విశేషవచనాద్వటోరేవ తిష్ఠతో గాయత్రీజపః ప్రాతర్విహితః న తు గృహస్థస్య లభ్యతే. తస్మాదిదం కథం వర్ణితమ్? అత్రోచ్యతే—భావానభిజ్ఞోఽసి తత్ర బ్రహ్మచారిపదం న వటుపరం, పరం తు బ్రహ్మధ్యానపరమ్. తదుక్తం శ్రీపాదైః—శ్లో. 'బ్రహ్మభావే మనశ్చారో బ్రహ్మచర్యం ప్రచక్షతే' ఇతి. తేన సర్వోఽపి బ్రహ్మ ధ్యాయన్ప్రాతస్తిష్ఠన్నేవ కుర్యాదిత్యర్థః. వృషాకపిః—శ్లో. 'కన్యాదానం చ గోదానముత్తరాఘారమేవ చ, ప్రాతస్సన్ధ్యాజపం కుర్యాత్తిష్ఠన్నేవ న సంశయః'ఇతి. సన్ధ్యా గాయత్రీత్యర్థః.నన్వేవమపి ప్రాతస్తిష్ఠతా జపః కర్తుం న శక్యతే, సన్ధ్యయోర్బహిర్గ్రామాదాసీనో వాగ్యతశ్చేతి సూత్రకారేణ సన్ధ్యాద్వయేఽపిసముపవేశనస్యైవ స్వీకృతత్వాదితి చేత్, మావోచః తత్రాఽసనపదస్య స్థానోపలక్షణత్వాంగీకారాత్ అత ఏవ వృత్తికారః సిద్ధాన్తరహస్యమాహ—అన్యే త్వాసనగ్రహణం స్థానస్యోపలక్షణమ్, వాగ్యతశ్చేతి లౌకిక్యా వాచో నివృత్తిః, న తు సావిత్రీజపస్యేతి వర్ణయన్తీతి. న చాన్యపదప్రయోగాత్కథం సిద్ధాన్తః స్యాదితి వాచ్యమ్. ప్రాతస్తిష్ఠతైవ జపః కార్యః, సాయం తూపవిశతైవ కార్య ఇతి స్పష్టం నిర్ణయతాం మన్వాదిస్మృతికారాణామాశ్వలాయనాదిగృహ్యకారాణాంచ పన్థానమవలోక్య వృత్తిస్థాన్యశబ్దస్య ముఖ్యకల్పపరత్వాంగీకారాత్. దృష్టం చైతాదృశపదస్య "ఇడామేకే పూర్వాగ్ం సమామనంతి, ప్రాశిత్రమేకే" ఇత్యత్ర శ్రౌతముఖ్యకల్పపరత్వం. తస్మాన్న కోఽపి దోషః. నను తిష్ఠన్నాసూర్యదర్శనాదితి వచనం శాఖాంతర

విషయం న త్వాప స్తంబవిషయమితి చేత్ క్వచిదేవం విషయా రీతిః. యతో వృత్తిమప్యనాలోచ్య జల్పసి. వృత్తికారస్తుతస్య వచనస్య బ్రహ్మచారివిషయత్వమాబభాషే.న తు శాఖాంతరవిష యత్వం.తర్హి వృత్తీత్యనురోధాత్తస్య వచనస్య బ్రహ్మచారివిష యత్వమేవాస్తు న తు గృహస్థవిషయత్వమితి చేత్ వాక్యమేత ద్వృత్తికారేణాఽపాతతః కించిత్సమాధాతుం శక్యతే.తదుక్తం న తు స్వమతేన. నహి వృత్తికారో భగవా న్నిఖిలజనపదవర్తిశి ష్టతథావిధజపానుష్ఠానకలాపవిశేషమవిశేషపాతిమన్వాదిస్మృతి కలాపం చ పరిత్యజ్యాన్యథా వ్యాకర్తుమీష్టే తస్మాదన్యైత్వేత్య యమేవ సిద్ధాంత ఇతి సంక్షేపః. ఆశ్వలాయనశాఖిభిరపి సాయ ముపవిశ్యైవ ప్రాతః స్థిత్వైవ జపః కర్తవ్యః. తదాహ భగవా నాశ్వలాయనః—'వాగ్యతః సాయమాసీన ఉత్తరాపరమభి ముఖోఽన్వష్టముపవిశ్య సావిత్రీం జపేదర్ధాస్తమితమణ్డలమా నక్షత్రదర్శనాత్ప్రాతః ప్రాఙ్ముఖస్తిష్ఠన్నాదిత్య మణ్డలదర్శనా త్' ఇతి ఉత్తరాపరమభిముఖో వాయవ్యాభిముఖ ఇతి వృ త్తికారః. అత్ర కారికాయత్నే—కుశాసనే సమాసీనో గాయ త్రీజపమాచరేత్, ఆతారకోదయాత్సాయమర్ధాస్తమితభాస్క రాత్' ఇతి. భాస్కరేఽర్ధాస్తమితేఽర్ఘ్యదానానన్తరం కుశా సనే సముపవిశ్య వాయవ్యస్యాష్టమో యో భాగ ఉత్తరత స్తిష్ఠతి తదభిముఖో జపేదిత్యర్థః. తదుక్తం విశ్వామిత్రసంహి తాయామ్—శ్లో. 'వాయవ్యస్యాష్టమో భాగ ఉత్తరో యస్త థాఽఽసనే, సమాహితో జపేద్దేవీం కుశపాణిరతన్ద్రితః'ఇతి. ఏతేన సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్.

జపసంఖ్యావశ్యకత్వమ్.

యద్యపి గృహ్యకారమత ఆతారకోదయాదితి తారకోదయకాలస్యైవ జపావధిత్వం ప్రతీయతే, న తు దశాదిసంఖ్యయా, స్తథాఽపి సంఖ్యాఽఽవశ్యకీ. 'అసంఖ్యాతం తు యజ్జప్తం తత్సర్వం స్యాన్నిరర్థకమ్.' ఇతి సంఖ్యాహీనస్య వైఫల్యస్మరణాత్, ఏవం తు సంఖ్యా త్వార్థికీత్యవగమ్యతే, సంకల్పస్తు తారకోదయపర్యన్తం గాయత్రీజపం కరిష్య ఇతి న తు దశవారమిత్యాదిప్రకారేణ. యత్తు—శ్లో. 'గృహస్థో బ్రహ్మచారీ చ (వా) శతమష్టోత్తరం జపేత్, వానప్రస్థో యతిశ్చైవ సహస్రాదధికం జపేత్' ఇతి తత్తు గౌణకాలజపవిషయం న తు ముఖ్యకాలజపపరమితి న కశ్చిద్దోషః.

అచ్ఛిన్నపాదైవ గాయత్రీ జప్తవ్యేతి సిద్ధాన్తః.

అత్రేదం విచార్యతే— జపకాలే తు గాయత్రీ సకృదవిచ్ఛిన్నపాదా జప్తవ్యా న తు విచ్ఛిన్నపాదా. తథాఽఽహ శౌనకః— 'యథా నిశాన్తం గాయత్రీముచ్చరఞ్జపమాచరేత్, సన్ధ్యాసు భిన్నపాదా చేత్స జపో నిష్ఫలో భవేత్.' ఇతి. అత్ర యథానిశాన్తం యథాధ్యయనమితి చన్ద్రికాకారః. నను— 'అచ్ఛిన్నపాదా గాయత్రీ బ్రహ్మహత్యాం ప్రయచ్ఛతి, ఛిన్నపాదా తు గాయత్రీ బ్రహ్మహత్యాం వినాశయేత్.' ఇతి. వచనాన్తరాద్విచ్ఛిన్నపాదైవ జప్తవ్యేతి చేన్న. ఇదం హి వచనం గాయత్రీకల్పాద్యాగమశాస్త్రానురోధేన తచ్ఛాస్త్రోక్తదృష్టాదృష్టఫలసిద్ధయే ప్రయోగం కుర్వతాం గాయత్రీమన్త్రోపాసకానాం విచ్ఛిన్నపాదా జప్తవ్యేతి బోధయతి, న తు వేదోక్తమార్గేణ సన్ధ్యాసు గాయత్రీం జపతాం. తథేతి వ్యవస్థా

స్వీకారాత్. ననూపనయనకాలే పచోఽర్ధర్చశస్తతః, సర్వా మితి రీత్యా గాయత్రీమన్త్రస్యోపదిష్టత్వాత్తద్వదేవ నిత్యం జప్తవ్యా గాయత్రీ చేన్న. భవానభిజ్ఞోఽసి. వటోర్గ్రహణాసమర్థత్వాత్తథోపనయనకాలే ఉపదేశః కృతః, నహీదానీమపి. భవాన్గ్రహణసమర్థో భవతి. అతఏవ సుదర్శనాచార్యైరుక్తం- తస్మై కుమారాయ గ్రహణార్థం తత్సవితుర్వరేణ్యమిత్యేతామృచమాహోఽన్వాహేతి. అన్యథా పురస్తాత్ప్రత్యఙ్ముఖః కుమారో దక్షిణేన పాణినా గురోర్దక్షిణపాదమన్వారభ్యేత్యాదికమపి తత్కాలవిహితం ప్రసక్తం స్యాత్, అవిశేషాత్. తస్మాద్గ్రహణార్థమేవ ఉపనయనకాలే తథోపదిష్టం, న తు నియమార్థం; అన్యథా తతస్సర్వామితి సకలగాయత్ర్యుపదేశో న స్యాత్.తథా చాదృష్టార్థత్వాత్సర్వా గాయత్రీ జప్తవ్యా. అతఏవ సుదర్శనాచార్యైరుక్తం, అత్ర సావిత్రీవాచకస్య అదృష్టార్థత్వాత్, గ్రహీతుమసమర్థస్యాపి కుమారస్య సర్వా నిగద్యత ఇతి తస్మాదవిచ్ఛిన్నపాదా వాచ్యేతి సిద్ధం.

పర్వసు జపవిధిః.

తత్ర పూర్వం జపమాలికయా జపః కార్య ఇత్యుక్తం. తదభావేఽపి న క్షతిః,తస్య పర్వభిరపి కర్తుం శక్యత్వాత్. అత్ర సహేతుకమాహ వ్యాసః— 'పర్వభిస్తు జపేద్దేవీమన్యత్ర నియమః స్మృతః (కృతః), గాయత్ర్యా వేదబీజత్వాద్వేదః పర్వసు గీయతే' ఇతి. ఆరభ్యానామికాయాస్తు మధ్యమే పర్వణి క్రమాత్, తర్జనీమూలపర్యన్తం జపేద్దశసు పర్వసు. మధ్యమాఙ్గులిమూలే తు యత్పర్వద్వితయం భవేత్, తద్వై మేరుం విజానీయాజ్జపే తన్నాతిలఙ్ఘయేత్. మధ్యమాపర్వద్వయ

మనతిక్రమ్యైవ పరావృత్య పునరప్యనామికామధ్యమపర్వ ఆరభ్య జపః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. పర్వభిరేవ జపః కార్యో నాఙ్గులీభిరిత్యాహ వ్యాసః—'పర్వభిస్తు జపః కార్యో నాఙ్గులీనాం నిపాతనైః, నిపాతనైస్తు యజ్జప్తం తత్సర్వం రాక్షసం భవేత్.' ఇతి. అత్రాయం విశేషః. ఆపస్తంబశాఖినామయం ప్రయోగః—ఆచమ్య త్రివారం ప్రాణానాయమ్య మమోపాత్తదురితక్షయార్థం గాయత్రీజపం శతవారం సహస్రవారమపరిమితవారం వా కరిష్యఇత్యాగూర్య జపేత్. ఆగూః = సంకల్పః తదాహ భగవానాపస్తంబమునిః— సూ. "దర్భేష్వాసీనో దర్భాన్ధారయమాణః సోదకేన పాణినా ప్రత్యఙ్ముఖః సావిత్రీం సహస్రకృత్వ ఆవర్తయేచ్ఛతకృత్వోఽపరిమితకృత్వో వా"ఇతి ఆశ్వలాయనానాం నైవమితి ప్రాగుక్తమ్. జపలక్షణముక్తం గ్రన్థాంతరే—'ప్రాతర్నాభిసమం కుర్యాన్మధ్యాహ్నే హృదయే తథా, సాయాహ్నే నాసికామూలే జపలక్షణమీరితమ్.' ఇతి. నను జపాదౌ సంకల్పః కార్య ఇత్యుక్తం, తదసంగతం; మానాభావాత్. ఇతిచేన్న. 'శ్రుతిస్మృతిప్రచోదితం కరిష్యతే యథా తథా యత్యసురాగురం వదేత్తదాఽఽదితో జలం స్పృశేత్' ఇత్యస్యైవ మానత్వాత్. ఆగురస్సంకల్పః సంకల్పాభావే కర్మవైఫల్యం చ స్మర్యతే.—శ్లో. 'న చ శ్రాద్ధం న తద్దానం న హోమో న జపస్తథా, న ప్రాప్నోతి ఫలం తస్య సంకల్పరహితం చ యత్' (యదా) ఇతి.

ప్రదోషాదికాలే జపనియమః.

ప్రదోషాదికాలే జపనియమమాహ చన్ద్రికాకారః—శ్లో. 'శ్రాద్ధే ప్రదోషే దర్శే చ గాయత్రీ దశసంఖ్యయా, అష్టౌ

వింశత్యసధ్యాయే త్రయోదశ్యాం తు మానసమ్.' శ్రాద్ధే శ్రాద్ధభోజనానన్తరమ్, సన్ధ్యాకర్మకాలే దశసంఖ్యాకో జపః కార్య ఇత్యర్థః. నను తదానీం సంధ్యాధికార ఏవ నాస్తి, శ్రాద్ధాదిభోజనస్య కర్మాధికారపరిపన్థిత్వాదితి చేన్న. దశవారం గాయత్ర్యాఽభిమన్త్రితం జలం పీత్వా కర్మాధికారీ భవతి. తదుక్తం లోకోపకారే—శ్లో. 'దశకృత్వః పిబేదాపో గాయత్ర్యా శ్రాద్ధకృద్ద్విజః, తతః సంధ్యాముపాసీత జపేచ్చ జుహుయాదపి' ఇతి. ఇదం సాయంసంధ్యావిషయమితి ధ్యేయమ్. యత్తు జపాదౌ న్యాసముద్రాదికం కుర్వన్తి కేచిత్, తత్తు న వైదికం సన్ధ్యాకర్మాంగం. కింతు ఆగమశాస్త్రానుసారేణ గాయత్ర్యుపాసకానాం మంత్రం సంధ్యాంగం. నను వైదికసంధ్యాయామప్యస్తీతి చేన్న, తద్విధాయకేషు గృహ్యేషు మన్వాదిస్మృతిషు చానుక్తత్వాత్. యత్తు చంద్రికాకారాదిభిర్నిబన్ధనకారైః కైశ్చిన్న్యాసాదికముక్తం తత్తు ఆవశ్యకతాసంపాదకం న భవతి. కింతు మాతామహశ్రాద్ధవత్కరణే అతిశయార్థో భవతి. కృతే అభ్యుదయః, అకృతే న జపాదికర్మవైగుణ్యమితి లభ్యతే. గృహ్యేషు మహాస్మృతిషు చాప్రతీతేః, ప్రాయశస్సర్వజనపదవర్తినో మహాజనాః హృదయాదిషడంగన్యాసమంగులీన్యాసం సంధ్యావందనం కుర్వంతి, ఆచారానుసారేణ తన్మాత్రం కర్తవ్యమ్. తదుక్తమాపస్తంబమునిభిః—సూ. 'సర్వజనపదేషు ఏకాంతసమాహితమార్యాణాం వృత్తగ్ం సమ్యగ్వినీతానాం వృద్ధానామాత్మవతామలోలుపానామదాంభికానాం వృత్తసాదృశ్యం భజేతైవముభౌ లోకావభిజయ' తీతి. ఏవం స్థితే

గాయత్రీమన్త్రార్థః.

గాయత్రీమన్త్రో వ్యాఖ్యాయతే—ఓమితి. ఓంకారో వ్యాకృతః, వ్యాహృతయశ్చ వ్యాకృతాః, ప్రత్యగ్బ్రహ్మైక్యబోధికా శుద్ధా గాయత్రీ వ్యాఖ్యాయతే—తదితి. సా చ త్రిపదా,‘త్రిపదా గాయత్రీ’ ఇతి శ్రుతేః.‘శ్లో. త్రిభ్యఏవ తు వేదేభ్యః పాదం పాద మదూదుహ’దితి మనువచనాచ్చ. నను చతుర్థపాదః కిమితి న పఠ్యత ఇతి చేన్న, అధికారాభావాత్. తథా హి—ఉపనయనం నామ శ్రుతివిహితసంస్కారః. సా చ శ్రుతిస్త్రిపదా గాయత్రీ, న తు చతుష్పదా. తథా చ యావతా మన్త్రేణోపనయనం విహితం తత్రైవోపనీతస్యాధికారో నాన్యత్ర, చతుర్థపాదస్యాథర్వణవేదాన్తఃపాతిత్వేన తత్ర పృథగుపనయనస్య ఆవశ్యకత్వాత్, తదభావేనాథర్వణవేదాన్తఃపాతిని చతుర్థపాదేనాధికారోఽస్తి. తదుక్తముజ్జ్వలాయామ్—అథర్వణస్య తు వేదస్య పృథగుపనయనం కర్తవ్యమ్ తథా బ్రాహ్మణమ్—‘నాన్యత్ర సంస్కృతో భృగ్వఙ్గిరసోఽధీయీత’ ఇతి. తస్మాచ్చతుర్థపాదపాఠో నాస్తీతి సిద్ధమ్. మన్త్రార్థస్తూదీర్యతే—దీవ్యతి ఉదయాస్తంగమనాభ్యాం లోకయాత్రాం ప్రవర్తయన్దేశాన్తరం యాతీతి దేవః. దివుక్రీడాదౌ పచాద్యచ్. దీవ్యతి ప్రకాశయతీతి వా దేవః.‘అసౌ యోఽవసర్పతి నీలగ్రీవో విలోహితః’ ఇతి శ్రుతేః. అసౌ ప్రత్యక్షసిద్ధః, గ్రస్యన్త్యుదకమితి గ్రీవాః=రశ్మయః, తమస్సంపర్కాన్నీలా ఇవ రశ్మయః యస్య సః నీలగ్రీవః,విశేషేణ లోహితః విలోహితః సన్ధ్యారాగసంపర్కాత్, ఏవంభూతో యః, అవసర్పతి=అవాచీనం సర్పతి, ఉదయాస్తంగమనాభ్యాం లోకయాత్రాం ప్రవర్తయన్దేశాన్తరం యా

తీతి. రజ్జ్వాకారాద్దీవ్యతి ప్రకాశత ఇతి వా దేవః, ద్యులోకవర్తిత్వాద్వా దేవః, ధ్యాతృహృదయారవిన్దమధ్యే క్రీడతీతి వా దేవః, 'దేవో ద్యులోకవర్తిత్వాద్దేవనాద్దీపనేన (ద్దేవనేన) వా' ఇత్యభిధానాత్. తస్య 'దేవస్య' 'తత్' ఇతి షష్ఠ్యా విపరిణమ్యతే, తస్యేత్యర్థః. 'సుపాం సులుక్' ఇతి పాణినిస్మరణాత్. సూతే సకలజననిర్వృతిహేతుం వృష్టిమితి 'సవితుః' 'ణ్వుల్తృచౌ' ఇతి తృచ్. 'యాభిరాదిత్యస్తపతి రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యో వర్షతి.' ఇతిశ్రుతేః. 'అగ్నౌ ప్రాస్తా (స్తాఽఽ) హుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః'. ఇతి స్మృతేశ్చ యద్వా సౌతి సకలశ్రేయాంసి ధ్యాతౄణామితి సవితా, 'ఉద్యన్తమస్తంయన్తమాదిత్యమభిధ్యాయన్కుర్వన్బ్రాహ్మణో విద్వాన్సకలం భద్రమశ్నుతే' ఇతి శ్రుతేః ఏవంవిధస్యాఽఽదిత్యస్య భగవతస్సంబన్ధి 'వరేణ్యం' పురుషార్థకామిభిర్వరణీయం, శ్రేష్ఠం వా, తన్వాదీనాం వికల్పే 'నేయఙువఙ్' జిత్యనే నేయజాదేశః. వరేణ్యమిత్యత్ర వర్ణచతుష్టయం పరిజ్ఞేయం, న తూచ్చారణీయమితి వృద్ధాః ప్రవదన్తి. భర్జతి తమస్కాణ్డం హన్తీతి 'భర్గః' తేజః. 'అఞ్చ్యఞ్జియుజిభృజిభ్యః కుశ్చ' ఇత్యౌణాదికసూత్రేణాసున్ప్రత్యయః. కవర్గశ్చాన్తాదేశః. సాన్తమేతత్. భర్గః భర్గసీ ఇతి రూపం జ్ఞేయమ్. శివపరస్యైవ భర్గశబ్దస్యాదన్తత్వం పుంస్త్వం చ నార్థాన్తరపరస్యాపి తన్నియమః. 'మహాన్మేఽవోచో భర్గో మేఽవోచః' ఇతి సామికసూత్రే తథా దర్శనాదితి వివేకః. అత ఏవాఽఽర్యప్రణీతశ్లోకోఽప్యస్తి— శ్లో. 'భర్గస్సాన్త్యాత్మకం హాగిమహాసోవాచకత్వతః' ఇతి. ధీమహి = ధ్యాయేమహి.

ప్రార్థనాయాం లిఙ్, ధ్యాయతేస్సంప్రసారణం ఛాన్దసమ్, 'ధ్యాయేమహీతి శబ్దోక్త్యా ధీమహీత్యేతదుచ్యతే' ఇతి పూర్వ వ్యాఖ్యాతృవచనాత్. ఏతే ఛాత్రాదిసహితా వయం సౌరం తేజో ధ్యాయేమహీతి పిండితార్థః. అతో బహువచనస్య నానుప పత్తిః, ధ్యానధారానైరన్తర్యాచ్ఛ (ర్యవివక్షయా) వా బహు వచనోక్తి (పపత్తి)రితి ద్రష్టవ్యమ్. తదస్యదర్థం తదాహ—ధియ ఇతి, యః=సవితా, నః=అస్మాకం, ధియః=బుద్ధివృత్తీః, 'ధియ ఇతి ద్వితీయాబహువచనమ్. ప్రచోదయాత్ = ప్రకర్షేణప్రేర యతి సకలకర్మానుష్ఠానప్రవణా దుష్కర్మవిముఖాశ్చాస్మద్బుద్ధీః కరోతి తస్య సవితుస్తేజో ధ్యాయేమహీతి సంబన్ధః. ప్రచో దయాదితి లేట్ పాఠశ్ఛాన్దసః, నను సదాశివాదిదేవానాం స త్త్వాత్కథమాదిత్యస్య గాయత్రీప్రతిపాద్యత్వం? ఉచ్యతే— ఆదిత్యస్యాపి సదాశివరూపతయా ఆబాలగోపాలం ప్రసిద్ధత్వేన తదుపపత్తేః—శ్రు. 'ఉతైనం గోపా అదృశన్నదృశన్నుదహా ర్యః, ఉతైనం విశ్వాభూతాని స దృష్టో మృడయాతి నః' ఇతి శ్రుతేః. దేవమూర్త్యన్తర ప్రసిద్ధః తథాహి ఉత=అపిచ, ఏన= మాదిత్యరూపం దేవం, గోపాః=అజ్ఞానశిరోమణయః, అదృశ= న్పశ్యన్తి,సూర్య ఉదితః సూర్యోఽస్తమేతి గావో గ్రామం గమ నీయా ఇతి. తథా, ఉదహార్యః=జలఘటాహర్త్ర్యః గోపేభ్యో వ్యతిక్షుద్రాః, అదృశన్=సూర్యోఽస్తంగచ్ఛతి జలం శీఘ్రమా నేయమితి కిమనేన విభజ్య కథనేన, విశ్వా=సమస్తాన్యపి భూతా ని, ఏనం=భగవన్తం ఆదిత్యరూపం, అదృశ=న్మనో వాచామగో చరమపి చక్షుషైవ పశ్యన్తి, మృగశకునివరాహాదీనామపి నీడ

గమనాదేః తదధీనత్వాత్. ద్విజాతీనామపి అగ్నిహోత్రసన్ధ్యా వందనాదీనాం తదధీనత్వాత్సర్వేఽపి జానన్తి, కింత్వజ్ఞానావృతత్వాత్తత్త్వతో న జానన్తి. సః=భగవాన్, జ్ఞానదీపేన దృష్టస్సన్, నః=అస్మాన్, మృడయాంతి=సుఖయతు, సచ్చిదానన్దస్వరూపోపలబ్ధిర్యథా భవతి తథా అనుగ్రహం కరోత్వితి తద్వ్యాఖ్యాతారః. ఏవం శ్రుతిపర్యాలోచనయా ఆదిత్యస్య శివరూపత్వాచ్ఛివపరత్వముక్తం. వస్తుతస్తు గాయత్రీమన్త్రస్సాక్షాత్సదాశివపర ఏవ. తథాహి—సవితుః = ర్దేవస్య, సవితృరూపదేవస్యేత్యర్థః. రాహోశ్శిర ఇతివదౌపచారికీ షష్ఠీ. మండలాన్తరగతమితి శేషః. 'మండలాన్తరగతం హిరణ్మయం భ్రాజమానవపుషం శుచిస్మితం, చండదీధితిముఖండవిగ్రహం చిన్తయే మునిసహస్రసేవితమ్' ఇతి శ్రుతేః. వరేణ్యం=శ్రేష్ఠం, శివస్య బ్రాహ్మణదైవత్వాత్. 'త్వం దేవేషు బ్రాహ్మణోప్యహం మనుష్యేషు బ్రాహ్మణో వై బ్రాహ్మణముపధావతి ఉపధావామ్యహమితి త్వామతిజయతి భగవన్యస్తు నిజదైవం ద్విజాతికులజాతః ఉభయభ్రష్టో నశ్యేదభ్యుదయోపాంశుయా జీవత్య' ఇతి శివసూక్తిమాలికాకారేణ ఉక్తత్వాచ్చ. తదితి ద్వితీయయా పరిణమతే, 'సుపాం సులు' గిత్యమ్విభక్తేర్లోపః. తం=సదాశివం, ధీమహి=ధ్యాయేమహి, సదాశివధ్యానస్య పృథగ్జనదుష్ప్రాపస్యైకేన కర్తుమశక్యత్వాత్తదనుసంధానకుశలైః పురుషపుణ్డరీకైః సహ కర్తుం శక్యత్వాద్బహువచనోక్తిరితి ధ్యేయం. తత్కిమర్థమిత్యత ఆహ—ధియ ఇతి. యో భర్గః=శివః, పూర్వపాదావస్థస్యాపి భర్గశబ్దస్యాన్వయబలాదనుషఙ్గనం కార్యమితి వివేకః. నః=అస్మాన్, ధియః=అజ్ఞానాత్, ధీశబ్దోఽత్ర వ్యతిరేకలక్షణయాఽ

జ్ఞానపరః భవతి. యథా నష్టేన్దౌ దర్శశబ్దప్రయోగః, యథా ధీరే కాతరశబ్దప్రయోగః. ప్రచోదయాత్ = ప్రకర్షేణాజ్ఞానపారం గమయేదితి ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థః అస్మిన్నర్థే శ్రుతిః—'ఉమాసహాయం పరమేశ్వరం ప్రభుం త్రిలోచనం నీలకంఠం ప్రశాన్తం, ధ్యాత్వా మునిర్గచ్ఛతి భూతయోనిం సమస్తసాక్షిం తమసః పరస్తాత్' ఇతి. తమసః అజ్ఞానాత్, తమోవిహారోఽజ్ఞానమర్థాన్తరమితి వివరణాచార్యైరుక్తత్వాత్. పరస్తాత్పరమితి శ్రుత్యర్థః. 'సర్వవేదాన్తసిద్ధాన్తమవలభ్య ప్రకాశ్యతే, గాయత్రీనిగమార్థోఽయం సదాచార్యప్రసాదతః.' తదితి. దీవ్యతి సన్ధత్త ఇతి దేవః, అఖండానన్దైకరస ఇత్యర్థః. తదితి షష్ఠ్యా పరిణమ్యతే, తస్య దేవస్య సూతే నానోపాసనాఫలానీతి సవితా, నిర్విశేషస్యాపి తత్తదాకారేణోపాసితస్య తత్తత్ఫలజనకత్వాభ్యుపగమాత్, యద్వా సూతే జగన్తీతి సవితా, సకలజగదుపాదానకారణమిత్యర్థః. 'సవితా ప్రసవానామీశే, సవితా ప్రసవానామధిపతిః' ఇతి వాక్యాభ్యాం సవితృశబ్దస్యోత్పత్త్యర్థకత్వాత్. ఇదం చ జగత్పాలయితృత్వజగత్సంహర్తృత్వయోరప్యుపలక్షణమ్. తథా చ జగదుత్పత్తిస్థితిలయకారణత్వం లభ్యతే. తత్ = తస్య బ్రహ్మణః, తదితి బ్రహ్మవాచి షష్ఠ్యన్తమ్, 'సుపాం సులు' గితి పాణినిస్మరణాత్, శ్లో. 'ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతః, బ్రాహ్మణాస్తేన' ఇతి వచనేన తచ్ఛబ్దస్య బ్రహ్మవాచకత్వాత్. వరేణ్యం = పురుషార్థకామిభిరర్థ్యమానం శ్రేష్ఠం వా, భర్గః=అవిద్యాదిదోషభర్జకం తేజః, 'వీర్యం వై భర్గః' ఇతి శ్రుతేః వీర్యం తేజ ఇతి శ్రుత్యర్థః 'భర్గస్తేజో

వచనః' ఇతి వృద్ధైః పూర్వం వ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ. అత్ర ప్రాచీనా భర్గో వృజినభర్జనాదితి భర్గపదం నిరాహుః బ్రహ్మణస్తేజోరూపత్వేఽప్యేషోఽస్య పరమ ఆనన్దః ఇతివద్భేదవ్యపదేశ ఔపచారిక ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. తథా చాద్వయానన్దలక్షణం సర్వజగదుపాదానం పరిపూర్ణజ్యోతీరూపబింబస్థానీయం బ్రహ్మ వాక్యార్థతయా పర్యవసన్నమ్, ఏతాదృగ్బ్రహ్మ తద్రూపత్వేనేతి శేషః. 'ధీమహి=ధ్యాయేమహి. నను కోఽసౌ బ్రహ్మాభేదో వివక్షిత ఇత్యాశఙ్క్య ప్రత్యగ్రూప ఇత్యాహ—ధియ ఇతి. యః=ప్రత్యఙ్, నః = అస్మాకం, ధియః = బుద్ధీరన్తఃకరణవృత్తీరిత్యర్థః. ప్రచోదయాత్=ప్రేరయతి. అంతఃకరణవృత్త్యాదికం ప్రకాశయతీతి యావత్. తథా చాన్తఃకరణతద్ధర్మావభాసకసాక్షిత్వేన పూర్వోక్తం బ్రహ్మ ధ్యాయేమహీతి నిర్గలితోఽర్థః. వస్తుతస్తు పూర్వోక్తం బ్రహ్మ, ధీమహి = సోఽహమితి ప్రత్యగ్లక్షణతయా ధ్యాయేమహి. నను న బ్రహ్మ ప్రత్యగ్లక్షణం, ప్రత్యుతతద్విలక్షణత్వమేవ కర్తృత్వాద్యనాశ్రయత్వాదిత్యాశఙ్క్య తస్య ప్రత్యగ్విలక్షణత్వమేవాసిద్ధమిత్యాహ—ధియ ఇతి యః=ప్రత్యగ్బ్రహ్మ, పుంస్త్వనిర్దేశశ్ఛాన్దసః 'యచ్ఛబ్దస్య యదిత్యర్థే లిఙ్గవ్యత్యయతో భవేత్' ఇతి లోహిత (లౌహిత్యలీల) కంఠవచనాత్. జీవాత్మనా ప్రవిశ్య, ధియః=బుద్ధీరన్తఃకరణవృత్తీః, ప్రచోదయాత్=ప్రకాశయతి తథా చ బిమ్బస్థానీయం బ్రహ్మైవ సాక్షిరూపమితి తల్లక్షణతయా ప్రత్యగ్లక్షణధ్యానముపపన్నమితి న కశ్చిద్దోషః. తస్మాత్పక్షద్వయేఽపి ప్రత్యగ్బ్రహ్మైక్యమేవ పర్యవస్యతీతి పూర్ణబ్రహ్మైవ గాయత్రీమన్త్రార్థః.

శ్లోకరూపో గాయత్రీమన్త్రార్థః.

అథ గాయత్రీమన్త్రార్థః శ్లోకరూపేణ విద్యారణ్యస్వామిభిరుదాహృతః. తే శ్లోకా ఉదాహ్రియన్తే—శ్లో. తదిత్యవాఙ్మనోగమ్యం ధ్యేయం సవితృ (యత్సూర్య) మణ్డలే, సవితుస్సకలోత్పత్తిస్థితిసంహారకారిణః, వరేణ్యమాశ్రయణీయం యదాధారమిదం జగత్, భర్గః స్వసాక్షాత్కారేణావిద్యాతత్కార్యదాహకమ్. దేవస్య ద్యోతమానస్య హ్యానన్దాత్క్రీడతోఽపి వా, ధీమహ్యహం స ఏవేతి తేనైవాభేదసిద్ధయే. ధియోఽన్తఃకరణవృత్తీశ్చ ప్రత్యక్ప్రవణచారిణీః, య ఇత్యలిఙ్గం ధర్మం యత్సత్యజ్ఞానాదిలక్షణమ్. నోఽస్మాకం బహుధాభ్యస్తభిన్నభేదదృశాం తథా, ప్రచోదయాత్ప్రేరయతు ప్రార్థనేయం విచార్యతే (తామ్) అత్ర లోకోపకారే జపలక్షణం నిర్ణీతమ్—'తథా మధ్యాహ్నసంధ్యాయామాసీనః ప్రాఙ్ముఖో జపేత్, తిష్ఠన్నపి జపేద్దేవీమాదిత్యాభిముఖో ద్విజః. కృతోత్తానౌ కరౌ ప్రాతస్సాయం చాధోముఖౌ కరౌ, మధ్యే ప్రసారితకరౌ జపఏవముదాహృతః ప్రాతర్నాభిసమౌ హస్తౌ మధ్యే హృదయసమ్మితౌ, (మధ్యే మధ్యాహ్న ఇత్యర్థః.) సాయం ముఖసమౌ కృత్వా జపేత్కాలత్రయం సుధీః.' గాయత్రీజపాదౌ కరశుద్ధిరుదాహృతా. తల్లక్షణం తు—'ప్రకోష్ఠే మణిబన్ధే చ పార్శ్వయోస్తలయోస్తథా, తత్పృష్ఠే చ తదగ్రే చ కరశుద్ధిరుదాహృతా'. ఇతి.

ఉపస్థానప్రకారః.

అథోపస్థానమన్త్రాన్వ్యాఖ్యాస్యామః—ఆపస్తంబీయానాం తత్ర సాయమిమం మే వరుణేత్యుపస్థానమన్త్రః, మధ్యాహ్నే

ఆసత్యేనేతి. ప్రాతస్తు మిత్రస్యేతి. తత్ర వృద్ధవసిష్ఠః—శ్లో.'ప్రాణాయామై త్రిభిః పూతో గాయత్రీజపమాచరేత్, అథోపతిష్ఠేదాదిత్యముదయన్తం సమాహిత' ఇతి చన్ద్రికాయామ్—'జపం కృత్వా విధానేన సన్ధ్యోపాసనమాచరేత్, ఉపస్థానం స్వకైర్మన్త్రై రాదిత్యస్య తు కారయేత్.' స్వకైః శాఖాపఠితైస్తల్లిఙ్గైర్మన్త్రైరిత్యర్థః. శ్లో. 'ఋగ్భిస్సాయం వారుణీభిరుపస్థాయ ప్రదక్షిణమ్, కుర్వన్దిశో నమస్కుర్యా ద్దిగీశాంశ్చ పృథక్పృథక్' ఇతి. ఆశ్వలాయనశాఖినామయం విభాగః. ప్రాతర్మైత్రీభిః సాయం వారుణీభిరాదిత్యముపతిష్ఠేత. తదుక్తమాశ్వలాయనస్మృతౌ—శ్లో 'అథోపతిష్ఠేదాదిత్యముదయన్తం సమాహితః, మైత్రీభిర్వారుణేనాస్తం గతం సూక్తేన బహ్వృచః' ఇతి. యద్యపి గృహ్యే నోక్తమ్, తథా స్మృతౌ తేనైవోక్తత్వాత్కర్తవ్యమ్, గృహ్యే ఉపస్థానానుక్తిస్తన్మూలోత్పన్నశాఖాయా అభావాత్. గృహ్యస్యోత్పన్నశాఖామూలత్వమాపస్తమ్బీయే దృశ్యతే—సూ,'తేషాముత్సన్నాః పాఠాః ప్రయోగాదనుమీయన్తే' ఇతి. నను స ఏవాఽఽశ్వలాయనః, కథం స్మృతౌ తన్నిబధ్నీతేతి చేన్న అనుమేయవేదమూలస్మృతిషూపస్థానస్యోక్తత్వాదాశ్వలాయనేన స్మృతౌ నిబన్ధనం కృతమితి న కశ్చిద్దోషః. స్మృతేరయమర్థః— 'ప్రాతశ్చతసృభిర్మిత్రస్య చర్షణీధృత' ఇత్యాదిభిరాదిత్యముపతిష్ఠేత వారుణేన 'యచ్చిద్ధి తే విశో య' థేతి పఞ్చర్చేన సాయమితి సూత్రే మిత్రస్య చర్షణీధృత ఇతి చతస్రో మైత్ర్యో యచ్చిద్ధి తే విశోయథేతి పఞ్చర్చం వారుణం ఇతి. జపాన్తే ప్రాతః సౌరైర్మన్త్రైః సూర్యముపతిష్ఠేత సాయం వారుణేన. యద్వోభయత్ర జాతవేదస ఇత్యా

శ్వలాయనశాఖినాముపస్థానమన్త్రః ఉక్త ఇతి చేన్న. (వస్తుతస్త్వయం పక్షోఽయుక్తః తస్య పూర్వోక్తాఽశ్వలాయనస్మృతివిరోధేనాఽశ్వలాయనానభిమతత్వాద్గార్హ్య (గ్య) శ్వలాయనాఽచారవిరోధాచ్చ,కఠశాఖాశ్వలాయనాస్తు కాలద్వయేఽపి జాతవేదస ఇత్యుపస్థానమాచరన్తి తద్గృహ్యాచారవిరుద్ధమిత్యుపేక్షణీయమ్.

సాయముపస్థానమన్త్రార్థః.

సాయముపస్థానమన్త్రాక్షరార్థో వ్యాఖ్యాయతే.—

మూ. మం. ఇమం మే వరుణ శ్రుధీ హవమద్యా చ మృడయ,
త్వా మవస్యురాచకే.

(తై. సం. ౨ ౧. ౧౧.)

ఇమమితి. పురా కశ్చిచ్ఛునశ్శేఫో నామ ఋషిః పశుత్వేన యూపే బద్ధస్సన్ తద్బన్ధవిమోచనార్థం వరుణం ప్రార్థయామాస. తత్ప్రార్థనాప్రకారశ్చానేన మన్త్రేణ ద్యోత్యతే, తథాహి— హే వరుణ,ఇమం మే=మదీయం,హవం=ఆహ్వానం, శ్రుధి=శృణు. 'శ్రుశృణు పృకృ వృభ్య శ్ఛన్దసి' ఇతి. హేర్ధిః. 'అన్యేషామపి దృశ్యతే' ఇతి దీర్ఘః. ప్రార్థనారూపమాహ్వానం శృణ్వితి భావః కిం తేన శ్రవణేనేత్యాశఙ్కాయామాహ— అద్యేతి. అద్య = ఇదానీం, దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. మృడయ=బన్ధనం (వఞ్చనం)పరిహృత్య మాం సుసుఖినం చ కుర్విత్యర్థః. సన్నావయోః కః సంబన్ధ ఇత్యత ఆహ—త్వామితి. త్వాం = భవన్తమ్, అహం, అవస్యుః = అవనమాత్మన ఇచ్ఛుః, ఆచకే=పతీతారం కామయే న కేవలం కామనామాత్రం కింతు స్తుతిపురస్సరం శరణాగతోఽస్మీత్యాహ—

మూ. మం. తత్త్వా యామి బ్రహ్మణా వన్దమాన స్తదాశా స్తే యజమానో హవిర్భిః, అహేడమానో వరుణేహ బోధ్యు రుశగ్ం స మా న ఆయుః ప్రమోషీః.

(తై. సం. ౨-౧-౧౧.)

తదితి. తత్=తస్మై, విభక్తిలోప శ్ఛాన్దసః రక్షణాయేత్య ర్థః బ్రహ్మణా=స్తుత్యాత్మనా మన్త్రేణ, వన్దమానః=నమస్కారం కుర్వం, స్త్వామ్, యామి = ప్రపద్యే. యత స్త్వం భక్తజనప రిపాలకో భవస్యతోఽహం త్వామేవ రక్షితారం భజం స్తవ శర ణాగతోఽస్మి, తేన మాం మృడయ. అన్యథా శరణాగతపరి త్యాగో మహాదోషాయ స్యాదితి భావః. న కేవలం మమైవైత దభిమతమ్ అపి తర్హి యష్టుర్యజమానస్యాపి తద్రక్షణ మిష్యమాణమేవేత్యాహ—తదితి. యజమానః=యష్టా, హవిర్భిః=ఆజ్యాదిభి స్తదర్థం సమర్పితైరిత్యర్థః. కరణై స్తద్రక్షణమ్, ఆశా స్తే=ప్రార్థయతే. తస్మాదవశ్యం సుఖయేతి భావః. వినయ పూర్వకం స్వకృతం యాచనం వరుణాయ భగవతే సమర్పయ తే-అహేడమాన ఇతి. హే వరుణ! త్వం, అహేడమానః=అనా దరమకుర్వన్నకృధ్యన్వా, ఇహ=అస్మిన్కాలే (ల్లోకే), బోధి= మమ యాచనం బుధ్యస్వ,మత్కృతం యాచనమనుగృహాణే త్యర్థః. ఫలితమర్థమాహ-ఉరుశగ్ంసేతి. హేఉరుశగ్ంస=ఉరు భిర్మన్త్రైః శంసనీయ స్తస్య సంబోధనం హే ఉరుశంస, ఉరుకీ ర్తిం మత్వా,నః=అస్మాకం యజమానాద్యపేక్షయా బహూక్తి ర్బహువచనప్రయోగాచ్చాన్వయప్రసఙ్గ ఇతి మన్తవ్యమ్.

ఆయుః=జీవితం, మాప్రమోషీః = మా ప్రణాశయ. అస్మాకం వేదోక్తమాయుష్యం దేహీత్యర్థః.

మూ మం. యచ్చిద్ధి తే విశో యథా ప్రదేవ వరుణవ్రతమ్, మినీమసి ద్యవి ద్యవి.

(తై. సం. 3-४-౧౧.)

యచ్చిద్ధిత ఇతి. యదితి చిద్ధీత్యవ్యయద్వయం పాద పూరణార్థం. హే దేవ=వరుణ, తే=తవ, ఉపాసనాత్మకం వ్రతం యత్ తత్ ద్యవి ద్యవి=దివసే దివసే, ప్రతిదివసమిత్యర్థః. ప్ర=ప్రకర్షేణ,మినీమసి=తర్కయామః, 'ఇదన్తోమసి' ఇతి మసిశబ్దే పరే తదంత ఇకారః.తత్ర దృష్టాన్తః—విశోయథా=సర్వాః ప్రజాః స్వస్వవ్యాపారం యథా తర్కయంతి తద్వత్ హి=యస్మా, త్త్వదీయమేవ సర్వదా తర్కయామః,తస్మా త్త్వామేవ పరిచరామేతి వాక్యశేషః.యద్వా - మినీమసి=ప్రణష్టం కుర్మః.తత్ర దృష్టాన్తః-విశో యథేతి విశో=మనుష్యాః అజ్ఞానినః, యథా తద్వదిత్యర్థః. మదీయవ్రతలోపనిమిత్తకాపరాధం క్షమస్వేతి వాక్యశేషః.

మూ. మం. యత్కించేదం వరుణ దైవ్యే జనేఽభిద్రోహం మనుష్యాశ్చరామసి అచిత్తీ యత్తవ ధర్మా యుయోపిమమాన స్తస్మాదేనసో దేవ రీరిషః.

(తై. సం. 3-४-౧౧.)

యత్కించేతి. హే వరుణ!, దైవ్యే=దేవలోకవర్తిని, జనే త్వయీత్యర్థః. యత్కించ=కించిత్, ఇదమభిద్రోహం = స్వల్పమధికం వా ద్రోహం, అనాచారరూపమిత్యర్థః అచిత్తీ = అచిత్త్యాఽజ్ఞానేన,మనుష్యాశ్చరామసి=కుర్మః.కించ తవ, యదపి ధర్మా=ధర్మః, దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. త్వదీయం కర్మ,యుయోపిమ=వినాశ

యామః, హే దేవ!, తస్మాదేనసః = ద్రోహాత్, నః=అస్మాన్, మారీరిషః=మా హింసీః. ధర్మలోపనిమిత్తమేనః పరిహృత్యాస్మాన్పరిపాలయేత్యర్థః కించ—

మూ. మం. కితవాసో యద్రిరిపుర్న దీవి యద్వా ఘా సత్యముత యన్న విద్మ సర్వా తా విష్య శిథిరేవ దేవాథా తే స్యామ వరుణ ప్రియాసః,

(తై. సం. 3. ౪. ౧౧.)

కితవాసః—ధూర్తసమానాః, 'ఆజ్జసేరసుక్' ఇతి జసేరసుగాగమః. స్వార్థసాధనపరా ఋత్విజో, యత్ = కర్మాఙ్గం, రిరిపుః=నాశితవన్తః, న దీవి=సమ్యగ్వ్యవహృతౌ న ప్రావర్తన్తేత్యర్థః. యద్వా ఇత్యవ్యయద్వయం పక్షాన్తరవాచి. ఘేతి పాదపూరణవాచకో నిపాతః. యద్వా = అథవా యత్పాపం సత్యం అవశ్యం కృతమజ్ఞాత్వైవ కృతమిత్యర్థః. యదఘం సత్యమిత్యన్వయః ఉతాపి చ యద్ధర్మస్వరూపం న,విద్మ=న జానీమ ఇతి యావత్. వర్ణాశ్రమచోదితస్య ధర్మస్య తత్త్వం న జానీమ ఇత్యర్థః. అస్తు తతః కిం తత్రాఽహ—సర్వేతి. సర్వాః = సర్వాణి, ఋత్విగ్భిర్నాశితం జ్ఞాత్వా కృతమజ్ఞానేన కృతం చేత్యేవమస్మాభిర్బహుధా కృతాన్యేనాంసి సన్తి తాని సర్వాణ్యేనాంసి విష్య=(పోఽన్తకర్మణి) అస్మత్సకాశాద్విశేషేణాపనీతాని కురు. వినాశయేత్యర్థః. ఏవమధికపాతకనిరాసమాకాఙ్క్ష్య క్షుద్రపాపనిరాసమాకాఙ్క్షతే—శిథిరేవేతి. శిథిరేవ = శిథిలాని, ఛాన్దసమేతత్. యాన్యన్యాని క్షుద్రాణి పాపాని తాని సర్వాణి విష్యేత్యన్వయః. అథ=భవత్కటాక్షానన్తరం, హే వరుణ తే=తవ,ప్రియాసః=ప్రియాః, స్యామ=ప్రియా భవేమ,అత్రేదం

ప్రతిభాతి—అయంమన్త్రః సూర్యోపస్థానే వినియుక్తః,ననువరుణలిఙ్గాన్మన్త్రస్య వరుణోపస్థాన ఏవ వినియోగః ప్రతీయత ఇతి చేత్సత్యమ్. తథాఽపి వారుణీభిరాదిత్యముపస్థాయ ప్రదక్షిణమితి ద్వితీయా శ్రుత్యా లిఙ్గాపేక్షయా ప్రబలయా తల్లిఙ్గస్య బాధితత్వాదాదిత్యోపస్థాన ఏవ మన్త్రో వినియుజ్యతే న తు వరుణోపస్థానే. ఏతచ్చ సర్వం తృతీయాధ్యాయే విచారితమ్. తథాహి— 'ఐన్ద్ర్యా గార్హపత్యముపతిష్ఠతే' ఇతి శ్రూయతే ఇన్ద్రో దేవతాఽస్యామృచి సేయమైన్ద్రీ తయా ఐన్ద్ర్యా 'కదా చన స్తరీరసి నేంద్రశ్చసీ'త్యాదితల్లింగాదింద్రోపస్థానే మంత్రస్య వినియోగః ప్రతీయతే గార్హపత్యమితి ద్వితీయయా శ్రుత్యా తు గార్హపత్యోపస్థానే తత్ర సంశయః. ఉభయం సముచ్చిత్య ఉపస్థేయం ఉత గార్హపత్యమేవేతి తత్రాయం నిర్ణయః. గార్హపత్యోపస్థాన ఏవ మంత్రస్య వినియోగః,లింగాపేక్షయా శ్రుతేరేవ ప్రబలత్వాత్. ఉక్తం చ—శ్రుతిలింగవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పారదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాదితి తస్మాత్సముచ్చిత్య ఏకస్య వా ఉపస్థానేన మంత్రస్య వినియోగ ఇతి సిద్ధమ్. ఏతత్సర్వం పరాశరమాధవీయే—'యద్యపి వరుణస్యోపస్థానం లింగబలాత్ప్రాప్త' మిత్యాదినా విశిష్య నిరూపితమ్ ప్రాతరుపస్థానమన్త్రమాహ—

మూ. మం మిత్రస్య చర్షణీ ధృతః శ్రవో దేవస్య సానసిమ్,
సత్యం చిత్రశ్రవస్తమమ్.

(తై. సం.కా.3.ప్ర.౪.అ ౧౧.)

మిత్రస్యేతి. అహరభిమాన్యాదిత్యో మిత్రః, చర్షణ్యః=ప్రజాః, 'కృషేరాదేశ్చ చః' ఇత్యౌణాదికసూత్రేణాని ప్ర

త్యయ ఆదేశ్చ కారశ్చ,తాసాం ధర్తా చర్షణీ ధృత్ తస్య,దేవస్య, శ్రూయత ఇతి శ్రవః=యశః, సానసిం=సమ్యగ్భజనీయం, సత్యమ్=అవినాశి, చిత్ర=మాశ్చర్యం యథా తథాఽతిశయేన శ్రూయత ఇతి చిత్రశ్రవస్తమమ్, శ్రోతృజనమనస్సుఖకరమిత్యర్థః. ఏవంభూతం మిత్రస్య శ్రవః స్తౌమీతి శేషః. అథవా చర్షణీ ధృతః=మనుష్యాణాం ధారయితుః, మిత్రస్య దేవస్య, మిత్రనామక దేవస్యేత్యర్థః. శ్రవః=శ్రోతుం యోగ్యం, యశో, మహదస్తీతి శేషః. సానసిం=ఫలదానశీలం, సత్యం=సత్యవాదినం, చిత్రం శ్రవః కీర్తిర్యస్యాసౌ చిత్రశ్రవాః అతిశయేన తాదృశం చిత్రశ్రవస్తమం యజామహ ఇతి శేషః. మిత్రమేవ పునరపి స్తౌతి—

మూ. మం. మిత్రో జనాన్యాతయతి ప్రజానన్మిత్రో దాధార

పృథివీముత ద్యామ్, మిత్రః కృష్టీరనిమిషాఽభిచష్టే

సత్యాయ హవ్యమ్ ఘృతవద్విధేమ.

మిత్రో జనానితి. అయం మిత్రః, ప్రజానన్ = తత్తదధికారం విద్వాన్సర్వాన్, జనాన్యాతయతి=స్వే స్వే కర్మణి నియోజయతి, కించ మిత్రః పృథివీం,దాధార=ధృతవాన్ ఉత=అపి చ ద్యాం=దివం, దాధార కించ మిత్రః,కృష్టీ=ర్మనుష్యాన్, అనిమిషా=ప్రబుద్ధః సన్, యద్వా, అనిమిషా = అనిమిషాన్వా దేవానిత్యర్థః. విభక్తిలోపశ్ఛాన్దసః అభిచష్టే=సర్వతః పశ్యతి, సర్వం ప్రకాశయతీత్యర్థః. సత్యాయ=అమోఘఫలాయ,సత్యాత్మనే వా తస్మై మిత్రాయ, హవ్యం = చరులక్షణం, ఘృతవ=ద్ఘృతయుక్తం, విధేమ=కుర్మః.

మూ. మం. ప్ర స మిత్ర మర్తో అస్తు ప్రయస్వాన్యస్త ఆదిత్య శిక్షతి వ్రతేన, న హన్యతే న జీయతే త్వోతో నైన మగ్ంహో అశ్నోత్యన్తితో న దూరాత్.

ప్ర స మిత్రేతి. హే ఆదిత్య!, యః = యజమానః, తే= తవ సంబన్ధినా, వ్రతేన=కర్మణా, శిక్షతి=అనుష్ఠాతుం శక్తో భవితుమిచ్ఛతి హే మిత్ర!, స,మర్తః=మనుష్యో యజమానః, ప్రయస్వాన్=ప్రకర్షేణ(ధ) కర్మఫలయుక్తోఽస్తు. త్వోతః=త్వయా ఊతో రక్షితః, స=యజమానో,న హన్యతే=రోగాదినా న పీడ్యతే,న జీయతే=వైరిభిర్నాభిభూయతే, అపి చ త్వయా రక్షితం ఏనం=యజమానం,అంహః=పాప్మా, అన్తితః=సమీపే, నాశ్నోతి=న ప్రాప్నోతి, దూరాదపి న వ్యాప్నోతి. మహదనుగ్రహశాలినం పురుషం క్షుద్రోపద్రవా న స్పృశన్తీతి భావః.

మధ్యాహ్నోపస్థానమన్త్రార్థః.

మధ్యాహ్నోపస్థానే వినియుక్తం మన్త్రమాహ—

మూ. మం. ఆ సత్యేన రజసా వర్తమానో నివేశయన్నమృతం మర్త్యం చ, హిరణ్యయేన సవితా రథేనా దేవో యాతి భువనా విపశ్యన్

(తై. సం. 3-౪-౧౧.)

* ఆ సత్యేనేతి 'ఆ సత్యేనేతి మన్త్రస్య హిరణ్య ఋషిరీరితః, త్రిష్టుప్ ఛన్దశ్చ సవితా దేవతా పరిపఠ్యతే.' ఆ

*ఆసత్యేనేతి.ఆసత్యేన=సత్యస్వరూపేణ,'అసావాదిత్యస్సత్య'మితి శ్రుతేః. రజసా=రంజనాత్మకేన తేజోమణ్డలేన, ఆవర్తమానః=సాయంప్రాతః కాలయోః అమృతం=దేవాదిరూపం, మర్త్యం = మనుష్యాదిరూపం, నివేశయన్=జీవయన్,స్వకీయేన ప్రకాశేన తత్తల్లోకేషు తాంస్తాన్ స్వస్వవ్యవహారక్షమాన్కు—

సత్యేనేత్యాది, సత్యేన లోకేన= దేవలోకేన, రజసా=రజోలో కేన, మనుష్యలోకేన ఆవర్తమానః అయం సవితా, సత్యలోక జనానామ్ అమృతం, రజోలోకజనానాం మర్త్యం చ, నివేశ యన్హిరణ్యయేన రథేనాఽయాతి = ఆ సమన్తాద్యాతి. కిం కుర్వన్, భువనా=భువనాని, విపశ్యన్=విశేషేణ పశ్యన్. ఈదృ శం తం సవితారముపతిష్ఠ ఇతి శేషః. ఉద్వయమిత్యస్యవిశ్వా మిత్ర ఋషిరనుష్టుప్ ఛన్దః, పరంజ్యోతిర్దేవతా.

మూ. మం. ఉద్వయం తమసస్పరి పశ్యన్తో జ్యోతిరుత్తరమ్
దేవం దేవత్రా సూర్య మగన్మ జ్యోతి రుత్తమమ్.

ఉద్వయమిత్యాది. వయం, తమస స్పరి=ప్రపఞ్చాదుపరి స్థితం, జ్యోతిరుత్తరం = ఉత్కృష్టతరం జ్యోతిః, ఉత్పశ్యన్తో, దేవం దేవత్రా = దేవేషు స్థితం దేవం, సూర్యం, జ్యోతిరుత్త మం=ఉత్కృష్టతమం జ్యోతీరూపం సూర్యమ్, అగన్మ=ప్రాప్ను వామ, ముక్తయే, ఇతి శేషః.

ర్వన్నితి భావః సవితా=సర్వస్య ప్రేరకః వృష్టిప్రదాతా వా సకలకామితప్ర దో వా, హిరణ్యయేన=అభిమతరమణీయేన సువర్ణవిరచితేన, రథేన=స్యందనేన, రమతేఽస్మిన్నిత్యర్థే వ్యుత్పన్నో రథశబ్దః, దేవః ప్రకాశమానః, భువనాని= జగంతి,పశ్యన్ ఆయాతి తాదృశం సవితారం ధ్యాయామ ఇతి.కించ వయం, తమసస్పరి=అంధకారస్యోపరి, ఉత్తరం జ్యోతిః తన్నాశకత్వేన ఉత్కృష్టం జ్యోతిః, ఉత్పశ్యంతః, దేవత్రా=దేవేషు మధ్యే, సూర్యం=సూర్యత్వేన స్థితం, దేవం, ఉత్తమం = ఉత్కృష్టతమం, జ్యోతిః=తేజస్స్వరూపం, అగన్మ = ప్రాప్తాఃస్మ, ముక్తయ ఇతి శేషః. ఉదుత్యమితి. ఉచ్ఛబ్దః పాదపూరణే. ఉకారః సుఖముఖోచ్చారణార్థః. త్యం=తం, జాతవేదసం=జాతానాం వేది తారం, సూర్యం దేవం, కేతవో=రశ్మయః, ఉద్వహంతి. అథవా ఉదుత్యం

మూ. మం. ఉదు త్యం జాతవేదసం దేవం వహన్తి కేతవః, దృశే విశ్వాయ సూర్యమ్.

ఉదుత్యమిత్యాది. ఉచ్ఛబ్దః పాదపూరణే. ఉదుత్యమ్ అముం జాతవేదసం దేవం, వహన్తి = ఉద్గమయన్తి, కేతవః = రశ్మయో, దృశే విశ్వాయ = సర్వప్రాణినాం విశ్వస్మై దర్శనాయ కం ప్రతి, సూర్యమ్. అముం జాతవేదసం = సూర్యం ప్రత్యుద్గమయన్తి రశ్మయ ఇత్యర్థః. తథైవార్థవాదే శ్రూయతే—'ఉద్యన్తం వావాఽఽదిత్యమగ్నిరనుసమారోహతి' ఇతి. చిత్రం దేవానామిత్యాదేః కుత్స ఋషిః. త్రిష్టుప్ ఛన్దః, సూర్యో దేవతా, తమేవ సూర్యం స్తౌతి—

మూ. మం. చిత్రం దేవానాముదగాదనీకం చక్షుర్మిత్రస్య వరుణస్యాగ్నేః, ఆప్రా ద్యావాపృథివీ అన్తరిక్షగ్ం సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చ.

చిత్రం దేవానామిత్యాది దేవానాం దైత్యహననే చిత్రమనీకం = అగ్రిమం బలమ్, ఉదగాత్ = ఉదైత్. కీదృశమ

అముం దేవం సూర్యం జాతవేదసం వహ్నిం ప్రతి ఉద్గమయంతి రశ్మయ ఇత్యర్థః. అథ సాయంకాలే వహ్నిం ప్రవిశతి సూర్యః ప్రాతరుదయకాలే సూర్యరశ్మయో వహ్నేః ప్రత్యుద్గమయన్తీతి భావః. అత్ర బ్రాహ్మణమ్.— 'అగ్నింవా వాఽఽదిత్యస్సాయం ప్రవిశతి తస్మాదగ్నిం దూరాన్నక్తం దదృశే ఉభే హి తేజసీ సంపద్యేతే ఉద్యంతం వా వాఽఽదిత్యమగ్ని రనుసమారోహ'తీతి. కిమర్థమిత్యత ఆహ—దృశ ఇతి. విశ్వాయ=విశ్వేషాం, దృశే = దర్శనార్థం, పక్షద్వయేఽపి సమానమేతత్ప్రయోజనమితి ధ్యేయం. చిత్రం=రక్తశ్వేతాదివివిధవర్ణం, రశ్మీనామనీకం మండలమిత్యర్థః. కీదృశమిత్యపేక్షాయామాహ—చక్షురితి. అహరభిమానినీ దేవతా మిత్రః, రాత్ర్యభిమానినీ దేవతా వరుణః, ఉభయాభిమానినీ దేవతా అగ్నిః,

నీకం? చక్షుర్మిత్రస్య వరుణస్యాగ్నేః అహరభిమానీ దేవో మిత్రో రాత్ర్యభిమానీ వరుణ ఉభయోరభిమాన్యగ్నిస్తేషాం మిత్రస్య వరుణస్యాగ్నేశ్చక్షురాత్మకం ప్రకాశకం తదనీకం స సూర్య ఉదగాత్, కించ—ఆప్రా ద్యావాపృథివీ అన్తరిక్షగ్ం సూర్య ఇతి స సూర్యః భానుభిర్దివం చ పృథివీం చాన్తరిక్షం చ లోకత్రయం, ఆప్రాః సమన్తాదమూః పూరితవాన్. అపి చ, ఆత్మాజగతస్తస్థుషః=స్థిరస్యాస్య చరాచరాత్మకస్య సర్వస్య జగత ఆత్మా భవత్యసౌ సూర్యః. మదభీష్టసిద్ధ్యర్థమేన మహాముపతిష్ఠ ఇతి శేషః. తచ్చక్షురిత్యాద్యుపస్థానమన్త్రస్య వసిష్ఠఋషి రనుష్టుప్ఛన్దో భాస్కరో దేవతా. తదేవోద్యత్సూర్యసంజ్ఞికం బ్రహ్మ స్తౌతి—

మూ. మం. తచ్చక్షుర్దేవహితం పురస్తాచ్ఛుక్రముచ్చరత్,
పశ్యేమ శరదశ్శతం జీవేమ శరదశ్శతం నన్దామ శరదశ్శతం మోదామ శరదశ్శతంభవామ శరదశ్శతగ్ం శృణవామ శరదశ్శతం ప్రబ్రవామ శరదశ్శతమజీతాః స్యామ శరదశ్శతం జ్యోక్చ సూర్యం దృశే. (తై. ఆ. ౪-౪౨.)

తేషాం చక్షుః చక్షుస్స్థానీయాః. నను కథమేతదభిగమ్యత ఇతి చేత్, తేన ప్రకాశితా మిత్రాదయః పశ్యన్తి దృశ్యజాతం యస్మాత్తస్మాచ్చక్షుస్స్థానీయం నాదముపలక్షణం. సర్వస్యాపి జగతః చక్షుస్స్థానీయమేవ. 'కర్మసాక్షీ జగచ్చక్షు' రితి కోశాత్. ఈదృశం మణ్డల,ముదగాత్=ఉదేతి.తథా తన్మణ్డలగతస్సూర్యః, జగతో=జంగమస్య, తస్థుషః=స్థావరస్యాఽఽత్మా, ద్యావాపృథివీ=ద్యావాపృథివ్యౌ, అంతరిక్షం చ, ఆప్రాః=ఆపూరయతి, సర్వత్ర పరిపూర్ణో భవతీత్యర్థః. మదభీష్టసిద్ధ్యర్థం, ఏనం=సూర్యం అహముపతిష్ఠ ఇతి శేషః. దేవహితం=దేవేభ్యో హితం, చక్షుః=అనుగ్రాహకం, త=త్ప్రసిద్ధం, పురస్తాత్=ఉదయకాలే,శుక్రం ఉచ్చరత్=ఉద్గమనశీలం,ఏవంవిధమాదిత్యమండలం పశ్యేమ

తచ్చక్షురిత్యాది. తత్ = సర్వస్య జగతశ్చక్షుర్భూతం, దేవానాం హితం దేవహితం, పురస్తాత్ = పూర్వస్యాం దిశి, శుక్రం = శుద్ధస్వరూపమ్, ఉచ్చరత్ = ఉద్యత్సూర్యాత్మకం బ్రహ్మ, శరదః శతం=శతం వత్సరాన్వయ మాయురారోగ్యైశ్వర్యకామినః, పశ్యేమ=తిష్ఠేమ, తథా శరదః శతం జీవేమ, తథా శరదః శతం నన్దామ = పుత్రపౌత్రధనాదిభిః సమృద్ధాః స్యామ, తథా మోదామ = హృష్టాః స్యామ, భవామ=అభివృద్ధతమాః స్యామ, శృణవామ = ప్రియవచనాన్యేవ శృణవామ, ప్రబ్రవామ=ప్రకృష్టవచన వక్తారః స్యామ, పురుషాయుషవన్తోఽపి అజీతాః స్యామ, తథా జ్యోక్చ సూర్యం దృశే= చిరకాలం సూర్యాత్మకం బ్రహ్మ ద్రష్టుమాశాస్మహే.

మూ. మం. య ఉదగాన్మహతోఽర్ణవాద్విభ్రాజమానః సరిరస్య మధ్యాత్స మా వృషభో లోహితాక్షస్సూర్యో విపశ్చిన్మనసా పునాతు.

(తై. ఆ. ౪. ౪౨.)

య ఉదగాదితి. యో మహతః సముద్రాదుపరి ఉదగాత్ = ఉదయన్దృశ్యతే, సరిరస్య=సలిలస్య, మధ్యాత్=మధ్యే, విభ్రాజమానః=

శరదశ్శతం శతం శరద ఇత్యన్వయః, ఏవముత్తరత్ర యోజ్యమ్. శతం సంవత్సరాన్ ఆయురారోగ్యైశ్వర్యకామినో వయముపతిష్ఠేమహీత్యర్థః. జీవేమ శరదశ్శతం వేదోక్తాయుష్యవన్తో భవామేత్యర్థః. నందామ=పుత్రపౌత్రాదిభిస్సమృద్ధాః స్యామ. తథా మోదామ=హృష్టాః స్యామ. భవామ=స్వస్థానే అభివృద్ధాః స్యామ. శృణవామ=ప్రియవచాంస్యేవ శృణువామ. ప్రబ్రవామ=ప్రకృష్టవచనవక్తారః స్యామ. అజీతాః స్యామ శరదశ్శతం శత్రుభిరితి శేషః. జ్యోక్ = ఉజ్జ్వలం, సూర్యం, దృశే=ద్రష్టుం ఆశాస్మహే. యస్సూర్యః, మహతః అర్ణ

దీప్యమానో, విపశ్చిత్=విద్వాన్, సూర్యో, వృషభః=వర్షయి
తా ధనానాం, లోహితాక్షః = లోహితకిరణః, సః=సూర్యో,
మా=మాం, మనసా=ఆదరేణ, పునాతు=అనుగృహ్ణాతు రక్షతు.
అథ ఆశ్వలాయనానాం మధ్యాహ్నే సూర్యోపస్థానం కర్త
వ్యమ్. ఉదుత్యమితి సూక్తేన. తదుక్తం చంద్రికాయాం—

'ఉదుత్యమితి సూక్తేన ఉపతిష్ఠేద్దివాకరం,నిత్యం మధ్యా
హ్నసన్ధ్యాయాం ప్రణతిస్థానసంయుతమ్. సూర్యం పశ్యన్ను
పాసీత ధారయన్ హృదయే కరౌ,వృత్తికారేణోపస్థానలక్షణ
ముక్తమ్. 'ఉపస్థానం తదేవ స్యాత్ప్రణతిస్థానసంయుత' మితి.

ప్రాచ్యాదిదిగ్వన్దనం తదధిదేవతేన్ద్రాదివన్దనం చ.

అథ సంధ్యాత్రయేఽపి ప్రాచ్యాదిదిగ్వన్దనం తదధిదేవ
తేన్ద్రాదివన్దనం చ కర్తవ్యమ్. తదుక్తమ్—"కుర్వన్దిశో నమ
స్కుర్యాద్దిగీశాంశ్చ పృథక్పృథక్" ఇతి. తత్ర మన్త్రస్తు ఓం
నమః ప్రాచ్యై దిశ ఇత్యాది భవతి. తదుక్తం కశ్యపేన—'దిగ్దే
వతానమస్కారమన్త్రోఽయం సంధ్యయోర్భవేత్' ఇతి.

మూ. మం. ఓం నమః ప్రాచ్యై దిశే యాశ్చ దేవతా ఏత
స్యాం ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ నమోనమో దక్షిణాయై

వాత్సముద్రాత్, ఉదగాత్. కీదృశః? సరిరస్య మధ్యాత్=మధ్యే, విభ్రాజ
మానః, విశేషేణ దీప్యమాన ఇత్యర్థః. ఏతాదృశః యో దివాకరోఽస్తి
స, మా = మాం, మనసా = ఆదరేణ, పునాతు = పవిత్రం కరోత్వి
త్యర్థః. కీదృశ ఇత్యాకాంక్షాయామాహ—వృషభ ఇతి. వృషభస్సర్వేషాం
కామితఫలానాం వర్షయితా, లోహితాక్షః = రక్తరశ్మిః, విపశ్చిత్ =
విద్వాన్, సర్వజ్ఞః ఇత్యర్థః. తాదృశస్సూర్యస్సర్వదా మాం సర్వోపద్ర
వేభ్యః సంరక్షత్వితి భావః.

దిశే యాశ్చ దేవతా ఏతస్యాం ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ నమో నమః ప్రతీచ్యైదిశే యాశ్చ దేవతా ఏతస్యాం ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ నమోనమ ఉదీచ్యైదిశే యాశ్చదేవతా ఏతస్యాంప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ నమో నమ ఊర్ధ్వాయై దిశే యాశ్చ దేవతా ఏతస్యాం ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ నమోనమోఽధరాయై దిశే యాశ్చదేవతా ఏతస్యాం ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ నమోనమోఽవాన్తరాయై దిశే యాశ్చ దేవతా ఏతస్యాం ప్రతివసన్త్యేతాభ్యశ్చ నమోనమో గఙ్గాయమునయోర్మధ్యే యే వసన్తి తే మే ప్రసన్నాత్మానశ్చిరం జీవితం వర్ధయన్తి. నమో గఙ్గాయమునయోర్మునిభ్యశ్చ నమో నమోగఙ్గాయమునయోర్మునిభ్యశ్చ నమః. సన్ధ్యాయై నమః, సావిత్ర్యై నమః గాయత్ర్యై నమః, సరస్వత్యై నమః, సర్వాభ్యో దేవతాభ్యో నమః, దేవేభ్యో నమః, ఋషిభ్యో నమః, మునిభ్యో నమః, గురుభ్యో నమః,పితృభ్యో నమః.

(తై. ఆ. ౨. ౨.)

మన్త్రార్థస్తు—ప్రాచ్యై, దిశే నమః అస్తు, 'నమః స్వస్తి' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. ఏతస్యాం దిశి యాశ్చ దేవతాః ఇన్ద్రాదయః ప్రతివసన్తి=తిష్ఠన్తి, ఏతాభ్యశ్చ నమః అస్తు. నమస్కారాది నమస్కారాన్తమేకం యజురితి కేచిన్నైరుక్తాః నమస్కారాద్యేకం యజుః, నమస్కారాన్తమేకమితి యాస్కః. అత్ర నమశ్శబ్దః పూర్వః పూర్వేణాన్వేతి ఉత్తర ఉత్తరేణాన్వేతీతి వివేకః. ఏవం సర్వత్ర యోజ్యమ్. సావిత్ర్యై నమ ఇత్యత్రవిశేషోఽస్తి. సావిత్ర్యై=సవితృదేవతాకాయై ఋచే ఇత్యుక్తే ఆస

త్యేనేత్యాదావపి తత్సత్వాత్ సావిత్రీశబ్దస్య యోగవృత్త్యా తత్రాపి సామర్థ్యాదితి చేన్న, సావిత్రీపదస్య తథాత్వేఽపి తత్స వితృప్రయోగనియమః తత్రైవ ప్రయోగబాహుళ్యాద్యథా వివరణకారమతే పంకజాదిపదానాం కేవలయౌగికత్వేఽపి ప్రయోగబాహుళ్యాత్కమల ఏవ ప్రయోగః, న తు శైవలాదావితి. కించ ఉపనయనకాలే సావిత్రీం భో అనుబ్రూహీత్య విశేషేణ ప్రార్థనాయాం కృతాయామపి తస్మై వటవే ఆచార్యః తత్సవితురిత్యేతామేవ ఋచముపదిశతి, న త్వాసత్యేనేత్యాదికామ్.

మూ మం. కామోఽకార్షీన్మన్యురకార్షీన్నమో నమః. మన్యురకార్షీన్నమో నమః. పృథివ్యాపస్తేజో వాయురాకాశాత్.

(తై. ఆ. ౨౧౦. ౬౨.)

కామః కామాభిమానీ దేవః, అకార్షీత్ స ఏవ కరోతీతి, 'నాహం కరోమి కామః కర్తా నాహం కర్తా' ఇతి శ్రుతేః, 'కుర్వన్నపి న లిప్యతే' ఇతి స్మృతేశ్చ.మన్యుః తదభిమానీ దేవః, అన్యద్గతమ్. తస్మై కామాయ మన్యవే చ నమోఽస్త్విత్యర్థః. యా పృథివీ యా ఆపో య త్తేజో యో వాయుర్యదాకాశమ్, పఞ్చమీపాఠశ్ఛాన్దసః. తేభ్యః పఞ్చభూతేభ్యో నమోఽస్త్విత్యన్వయః.

అథ వాసుదేవాయ నమః. సమర్పయతి—

మూ. మం. ఓం నమో భగవతే వాసుదేవాయ.

ఓం నమ ఇతి. ఓం=ఓంకారవాచ్యాయ, భగవత ఐశ్వర్యాదిసంపన్నాయేత్యర్థః. తదుక్తమాచార్యైః—'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసః శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయో

శ్చైవ షణ్ణాం భగ ఇతీరణా' ఇతి. వసుదేవస్యాపత్యమితి వాసుదేవః, యద్వా వసన్త్యస్మిఞ్జగన్తీతి వాసుః, స చాసౌ దేవశ్చేతి విగ్రహః. తస్మై నమ ఇత్యర్థః. అథ సంధ్యారూపాం పరాం దేవతాం ప్రార్థయతే—

మూ. మం. యాగ్ం సదా సర్వభూతాని చరాణి స్థావరాణి చ, సాయం ప్రాతర్నమస్యన్తి సా మా సంధ్యా అభిరక్షతోం నమః. శివాయ విష్ణురూపాయ శివరూపాయ విష్ణవే, శివస్య హృదయం విష్ణుర్విష్ణోశ్చ హృదయగ్ం శివః. యథా శివమయో విష్ణురేవం విష్ణుమయశ్శివః, యథాన్తరం న పశ్యామి తథా మే స్వస్తిరాయుషి. నమో బ్రహ్మణ్యదేవాయ గోబ్రాహ్మణహితాయ చ, జగద్ధితాయ కృష్ణాయ గోవిన్దాయ నమో నమః.

యామితి. సర్వాణి భూతాని యాం సన్ధ్యాం నమస్యన్తి సా సంధ్యా మా మామ్ అభిరక్షతు ఇత్యన్వయః. అత్రేదం తత్త్వం విచార్యతే—అత్ర సాయం ప్రాతరితి విశేషోపాదానాత్సంధ్యే ఉభే ఏవ న తు తిస్రః, అత ఏవాఽపస్తమ్బసూత్రేఽపి సంధ్యయోశ్చ బహిర్గ్రామాదాసనమిత్యత్ర ద్వివచనముపాత్తమ్, ఆశ్వలాయనసూత్రేఽపి యజ్ఞోపవీతీ నిత్యోదకః సంధ్యాముపాసీతేత్యారభ్యైవం ప్రాతః ప్రాఙ్ముఖస్తిష్ఠన్నా మణ్డలదర్శనాదిత్యేవముభయోరేవ సన్ధ్యయోరుపాదానం కృతమ్, మాధ్యాహ్నికీ సన్ధ్యాతుస్మృతివచోభ్యః సమాగతా న తు గృహ్యాకారవచోభ్యః. అత్రేదమపి జ్ఞాపకం భవతి, యద్ధర్మజ్ఞాః ప్రమాదాదినా కదాచిన్మాధ్యాహ్నికీం సంధ్యామకృత్వైవ భోజనే కృతే

ఽపి న దోష ఇతి వర్ణయన్తి, తథాఽపిస్మృతికారైరంగీకృత త్వాత్ న మాధ్యాహ్నికీ పరిత్యాజ్యేతి సర్వం సుందరమ్. శివాయేత్యారభ్యోత్తమే శిఖర ఇత్యన్తం పురాణశ్లోకాః స్పష్టార్థాః.

మూ. మం. ఉత్తమే శిఖరే జాతే భూమ్యాం పర్వతమూర్ధని, బ్రాహ్మణేభ్యోఽభ్యనుజ్ఞాతా గచ్ఛ దేవి యథాసుఖమ్. స్తుతో మయా వరదా వేదమాతా ప్రచోదయన్తీ పవనే ద్విజాతా, ఆయుః పృథివ్యాం ద్రవిణం బ్రహ్మవర్చ సం మహ్యం దత్వా ప్రజాతం బ్రహ్మలోకమ్. నమోఽస్త్వ నన్తాయ సహస్రమూర్తయే సహస్రపాదాక్షిశిరోరుబా హవే, సహస్రనామ్నే పురుషాయ శాశ్వతే సహస్రకోటీ యుగధారిణే నమః.

(తై. ఆ. ౧౦, ౩౬.)

ఉత్తమే శిఖర ఇతి జపాదూర్ధ్వం గాయత్రీప్రస్థాపన మన్త్రః, ఏతత్పర్యన్తమేవ సంధ్యాకర్మేతి రహస్యమ్. శ్లో. 'దేవీ ప్రస్థాపనాన్తం స్యాత్సన్ధ్యాకర్మ మునీరితమ్' ఇతి స్మృతేశ్చ. తస్యాయమర్థః—భూమ్యాం అవస్థితో యః పర్వతో మేరు నామకస్తస్య మూర్ధన్యుపరిభాగే, జాతే = విద్యమానే, ఉత్త మే = శ్రేష్ఠే, శిఖరే, ఉత్కృష్టశిఖరాకారమన్దిరఇత్యర్థః. స్థాతు మితి శేషః బ్రాహ్మణేభ్యః = నిరన్తరముపాసకేభ్యో ద్విజోత్త మేభ్యః, అభ్యనుజ్ఞాతా సతీ, హే దేవి = హే భగవతి, యథాసుఖం, గచ్ఛ = అస్మానుపాసకాననుగృహీత్వా యథా సుఖం = యథాకామం యథాగతం గచ్ఛేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టమ్ అథ స్వరక్షణార్థం ద్యావాపృథివ్యౌ ప్రస్తౌతి.

మూ. మం. ఇదం ద్యావాపృథివీ సత్యమస్తు, పితర్మాతర్యదిహో పబ్రువే వామ్, భూతం దేవానామవమే అవోభిః, విద్యా మేషం వృజనం జీరదానుమ్.

(తై. బ్రా. ౨-౮-౪.)

శ్లో. ఆకాశాత్పతితం తోయం యథా గచ్ఛతి సాగరమ్, సర్వ దేవనమస్కారః కేశవం ప్రతి గచ్ఛతి. సర్వవేదేషు య త్పుణ్యం సర్వతీర్థేషు యత్ఫలమ్,తత్ఫలం పురుష ఆప్నోతి స్తుత్వా దేవం జనార్దనమ్. స్తుత్వా దేవం జనార్దన ఓం నమ ఇతి. వాసనాద్వాసుదేవస్య వాసితం తే జగత్త్రయమ్, సర్వభూతనివాసోఽసి శ్రీవాసుదేవ నమోఽస్తుతే.

ఇదమితి. హే పితః=హేద్యులోక, హే మాతః=హే పృథివి, 'ఇయం వై మాతా, అసౌ పితా, ద్యౌః పితా పృథివీ మాతా' ఇతి శ్రుతేః. వాం = యువాం ప్రతి, ఇహ=కర్మణి, యత్=వచనం, ఉపబ్రువే=బ్రవీమి, హే ద్యావాపృథివీ=ద్యా వాపృథివ్యౌ, ద్వివచనాభావశ్ఛాన్దసః ఇదం=మదీయం వచనం, సత్యమస్తు. కిం తద్వచనమిత్యపేక్షాయామాహ - భూతమితి అవోభిః=అస్మదీయరక్షణైః సహ, సర్వేషాం దేవానాం=సురా ణామ్, ఇదముపలక్షణమ్. సర్వేషాం భూతానాం చ (మితి) జ్ఞేయమ్, అవమే=రక్షకే, యువామితి శేషః. భూతం=భవతమ్ అస్మదాదేర్దేవానాం చ సంరక్షకే భవతమితి యద్వచనమిదం సత్యమస్త్విత్యన్వయః, వయమపి భవత్ప్రసాదాత్, ఇషం = అన్నం, వృజనం=తాపవర్జితం, జీరదానుం=జీవనస్య దాతారం, విద్యామ=లభేమ, విద్లలాభే. స్వయం తాపవర్జితం భోక్తు స్తాప

నిబర్హకం చ జీవనోపాయం చ యదన్నం తదన్నం లభేమహీత్యర్థః. ఇదం తతః పరమాకాశాదిత్యాదిశ్లోకాః స్పష్టార్థాః. ఇదానీం సంధ్యాకర్మసాద్గుణ్యార్థం సర్వజనపదవర్తిగోబ్రాహ్మణేభ్యః శుభం ప్రార్థయన్ప్రవరాన్వితస్వనామకీర్తనపురస్సరం భగవతీం పరాం దేవతాం ప్రణమతి—

పరదేవతానమస్కారః.

మూ. చతుస్సాగరపర్యన్తం గోబ్రాహ్మణేభ్యః శుభం
భవతు...ప్రవరాన్విత...గోత్రః...సూత్రః...
శాఖాధ్యాయీ శర్మాఽహం భో అభివాదయే.

చతుస్సాగరపర్యన్తమితి. వాక్యార్థః స్పష్ట ఏవ. అత్ర కేచిత్ సాగరాణాం చతుష్టయసంఖ్యా సప్తసంఖ్యాయా అప్యుపలక్షికా, తథా చ సప్తసాగరమధ్యే యా గావో యే చ బ్రాహ్మణాః సన్తి తాభ్యస్తేభ్యశ్చ శుభం భూయాదితి వాక్యార్థః పర్యవస్యతీతి వర్ణయన్తి అపరే తు ముఖ్యార్థమేవావలమ్బ్య వర్ణయన్తి అత్ర శుభపదస్య స్వస్తివచనత్వాత్తద్యోగే 'నమః స్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థీ, అన్యే తు శుభపదస్య హితార్థవాచిత్వాత్తద్యోగే చేతి సూత్రేణ (వార్తికేన) చతుర్థీతి వర్ణయన్తి భో ఇతి పదం అత్ర నన్వర్థకమ్ తథాచ అయి భగవతి వాగ్దేవి సంధ్యే త్వామితి శేషః. అభివాదయే నమస్కుర్వే ఇతి కేచిద్వ్యాచక్రుః. తేత్వత్యన్తం విస్మృతవాచః, తథాహి—ఉత్తమే శిఖర ఇత్యత్రైవ భగవతీ ప్రస్థాపితా. తథా చ క్వేదమభివాదనం వినియుక్తం స్యాత్తావత్పర్యన్తమే(త్వా దే)వ సంధ్యాకర్మకలాపస్య కించ తే త్వనధీతస్మృతివచనాః. తథాహి చన్ద్రికాయాం—'ఆత్మపాదౌ నమస్కృత్వా గోత్ర

ప్రవరపూర్వకమ్'ఇతి.నమస్కృత్వా స్పృష్ట్వేత్యర్థః, ఆత్మపాదౌ తథా భూమిం స్పృష్ట్వేతి వచనాత్. శ్లో. 'నక్షత్రం చ తథా సూర్యం ద్విజానప్యభివాదయేత్, కనిష్ఠానపి వేదజ్ఞాన్సన్ధ్యా కాలేఽభివాదయేత్, వినా పుత్రం చ శిష్యం చ దౌహిత్రం దుహితుఃపతిమ్.' ఇత్యాదివచోభిఃసంధ్యాదేవతాభివాదనస్యో క్తత్వాత్ ద్విజాద్యభివాదనస్యైవోక్తత్వాచ్చ తదభివాదనం ప్రస్తుతవాక్యార్థః, న తు సంధ్యాయా అపి గరీయస్యా అభివాదనమస్తీతి.

అభివాదనప్రకారః.

అభివాదనప్రకారమాహ భగవానాపస్తంబమునిః—

సూ. 'దక్షిణం బాహుం శ్రోత్రసమం ప్రసార్యబ్రాహ్మణోఽభివాదయీతోరస్సమం రాజన్యో మధ్యసమం వైశ్య' ఇతి వ్యాభ్యాం కరాభ్యాం ద్వావపి కర్ణౌసంగృహ్యాభివాదనం కార్యమితికేచిత్. నాయం సమీచీనః పక్షఇతి ప్రతిభాతి. దక్షిణం బాహుమితి దక్షిణబాహునా దక్షిణకర్ణమాత్రం సంగృహ్యాభివాదనం కార్యమితి స్పష్టం ప్రతీయమానత్వాత్. తథైవావిగీతశిష్టాచారాచ్చేతి సర్వం రమణీయమ్.

శ్రీకృష్ణం బుధరాజరాజివినుత శ్రీరామవిద్వన్మణి
శ్రీలక్ష్మీరపి యం జజాన తనయం గౌరీశపాదానతమ్,
తన్న్యగ్రోధసమీపవాసి భగవన్మంత్రానుచింతాఫలే
సంధ్యావందననిర్ణయే నిరగమ ద్గుచ్ఛశ్చతుర్థోఽధునా.
స్ఖాలిత్యం పథి గచ్ఛతో ధ్రువమివ స్పష్టం హి భూమణ్డలే
తస్మాత్కించిదిహ ప్రవిష్టమపి చేద్వ్యర్థం వచస్యాంప్రతమ్,

భక్త్యాఘూర్జితదోషభీషణపటుశ్రీదక్షిణామూర్తిస
త్పాదామ్భోజసమర్పితా కృతి రియం ప్రత్యూళ్యమానాభవేత్.
విబుధా న్బహుధా సాధూ నర్థయే తాన్ కృతాంజలిః,
వివేచయంతు తద్దృష్ట్వా గతేర్ష్యా మత్పరిశ్రమమ్.
శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞవంశ్యః శ్రీకృష్ణపణ్డితః,
కారయామాస హి స్పష్టం సంధ్యావందనపద్ధతిమ్.

ఇతి శ్రీమద్రాఘవదైవజ్ఞవంశ్య శ్రీకృష్ణపణ్డితవిరచితే, నిర్ణయ
కల్పవల్ల్యాఖ్యతైత్తిరీయసంధ్యాభాష్యే, చతుర్థోగుచ్ఛః.

తైత్తిరీయసన్ధ్యాభాష్యం సమాప్తమ్.

చెన్నపురి: శ్రీ 'రామా' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1938.

సంస్కృతగ్రంథములు.

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
అధ్యాత్మరామాయణము, మూలము ...	1	0
అధ్యాత్మరామాయణము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	8	0
కార్తికమాహాత్మ్యము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	0	12
గరుడపురాణము, సవ్యాఖ్యానాంధ్రతాత్పర్యము ...	1	0
భవిష్యపురాణము, తాత్పర్యసహితము, ప్రథమసంపుటము	6	0
దేవీభాగవతము, సవ్యాఖ్యానము ...	12	0
శ్రీమహాభారతము, గచ్ఛదేవ్యాఖ్యానసహితము 3 సంపుటములు,		
ప్రత్తకూరుప్పు ...	30	0
శ్రీమద్భాగవతము, శ్రీధరీయవ్యాఖ్యానసహితము, 2 వాల్యములు	10	0
పద్మపురాణాంతర్గత మాఘపురాణము, సాంధ్రతాత్పర్యము	2	0
శ్రీమద్రామాయణము, మూలము, రెండు వాల్యములు, దళసరి కాగితములు	6	0
డిటో సాధారణప్రతి, ఒకటేవాల్యము ...	3	8
డిటో ఉత్తరకాండము ...	1	0
డిటో సుందరకాండము, చిన్నసైజు ...	1	0
శ్రీమద్రామాయణము, వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టము. 2 సంపుటములు,		
చిన్నసైజున చక్కగ ముద్రితము ...	15	0
ప్రతిపదాంధ్రటీకాతాత్పర్యవిశేషార్థసహిత శ్రీమద్రామాయణము,		
షట్కాండము, 15 వాల్యములు ...	70	0
డిటో బాలకాండము 2 సంపుటములు ...	10	0
డిటో అయోధ్యాకాండము 3 ,, ...	15	0
డిటో అరణ్యకాండము 2 ,, ...	10	0
డిటో కిష్కింధాకాండము 2 ,, ...	10	0
డిటో సుందరకాండము 2 ,, ...	10	0
డిటో యుద్ధకాండము 4 ,, ...	20	0

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
జ్ఞానవాసిష్ఠము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	8	0
జీవన్ముక్తిప్రకాశిక ,, ...	2	0
నైష్కర్మ్యసిద్ధి, సురేశ్వరాచార్యకృతము, టీకాతాత్పర్యసహితము	3	8
పంచదశీప్రకరణము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	5	0
బ్రహ్మసూత్రభాష్యము, (సంస్కృతము) శారీరమీమాంసా భాష్యము తోడను, శ్రీగోవిందానంద భగవత్పాదవిరచిత రత్నప్రభాఖ్యవ్యాఖ్యతోడను, శ్రీసదాశివేంద్రవిరచిత బ్రహ్మతత్త్వప్రకాశికవృత్తితోడను, గ్రంథాంతమున శ్రీసుబ్రహ్మణ్యసూరివిరచిత భాష్యార్థరత్నమాలయును చేర్చి ముద్రించినారము ...	8	0
బ్రహ్మసూత్రార్థచంద్రిక, తెనుఁగువచనము, శ్రీశంకరాచార్యులవారి భాష్యము అందఱికిని తెలియుట దుర్లభమని తలఁచి చక్కని శైలిలో అనేకవృత్తుల ననుసరించి తెనుఁగు వ్యాఖ్యానమును ప్రకటించినారము, 2 సంపుటములు ...	12	0
భగవద్గీతలు, మూలముమాత్రము కాలికోబైండు ...	0	6
డిటో ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, కాలికోబైండు ...	1	4
డిటో ,, చిన్నసైజు, కాగితపుఅట్ట ...	0	8
డిటో అనిబిసెంటుగారి ఇంగ్లీషుతర్జుమాతో ...	0	8
భగవద్గీతలు, శ్రీరామచంద్ర సరస్వతీకృత ఆంధ్రటీకాతాత్పర్య సహితము, మతత్రయభాష్యములనుండి అనేకఅంశము లిందు చేర్చి శ్లోకానుక్రమణికతో చక్కఁగ ముద్రింపబడినది	2	12
మహావాక్యదర్పణము, శంకరాచార్యవిరచితము, ఆంధ్రటీకా తాత్పర్యసహితము ...	1	8
వేదాంతపరిభాష, సవ్యాఖ్యానము, (అద్వైతవేదాంతపరిభాష)	1	4
వివేకచూడామణి, మూలముమాత్రము, పాతప్రతి ...	0	4
డిటో ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, క్రొత్తకూర్పు ...	0	12
వేదాంతస్తోత్రపంచకము, శ్రీశంకరాచార్యకృతము, ఆంధ్రతాత్పర్య సహితము:—ఇందు ఏకశ్లోకి, యతిపంచకము, మనీషాపంచకము, ప్రాతఃస్మరణము మొదలైనవి కలవు ...	0	4

		ప్రతి 1-కి రూ.
వ్యవహారపంచకము, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0
వాసుదేవమననము, తెనుఁగువచనము	...	0
శంకరవిజయము, సవ్యాఖ్యానము	...	2
శాంతివిలాసము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0
శివగీతా, సాంధ్రతాత్పర్యము, చిన్నసైజు	...	0
శుకాష్టకము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, చిన్నసైజు	...	0
సదాముక్తిసుధార్ణవము ,,	...	0
హఠయోగప్రదీపిక, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	2

ఉపనిషత్తులు, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము.

అమృతబిందూపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0
అద్వయతారకోపనిషత్తు ,,	...	0
అథర్వశిఖోపనిషత్తు ,,	...	0
అథర్వశిరోపనిషత్తు ,,	...	0
ఆత్మబోధోపనిషత్తు ,,	...	0
ఆరుణేయ్యుపనిషత్తు, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యము	...	0
ఈశావాస్యోపనిషత్తు ,,	...	0
ఐతరేయోపనిషత్తు ,,	...	0
కఠోపనిషత్తు ,,	...	1
కేనోపనిషత్తు ,,	...	0
కైవల్యోపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0
కృష్ణోపనిషత్తు, సాంధ్రటీకాతాత్పర్యము	...	0
గణపతి, దక్షిణామూర్తి, జాబాలి ,,	...	0
గర్భోపనిషత్తు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0
జాబాల్యుపనిషత్తు, ,,	...	0
తేజోబిందూపనిషత్తు ,,	...	0

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,
292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి